

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҲҲЛ ҲӘМ
СУҲ ХОЖАЛЫҒЫ МИНИСТРЛИГИ**

Ташкент мәмлекетлик аграр университети
Нөкис филиалы

***«Жерден пайдаланыҲ ҳәм жер кадастры»
кафедрасы***

***ЖЕР ДҮЗИҲДИ ЖОЙБАРЛАҲ
ПӘНИНЕН***

Лекциялар текстлери

V семестр ушын

5410700 – «Жер дүзиҲ ҳәм жер кадастры» бакалавриатура
тәлим бағдары
4- курс студентлери ушын

***РЕИМОВ НИЕТБАЙ
БАЙНАЗАРОВИЧ***

Х-БАП. ХОЖАЛЫҚТА ИШКИ ЖЕР ДҮЗИҮДІҢ ҰАЗЫЙПАЛАРЫ ҲАМ МАЗМУНЫ

1. ХОЖАЛЫҚТА ИШКИ ЖЕР ДҮЗИҮДІҢ МӘНИСИ ҲӘМ ӘҲМИЙЕТИ

Режеси:

- 1.Хожалықта ишки жер дүзиўдиң мәниси
- 2.Хожалықта ишки жер дүзиўдиң тийкарғы мақсети
- 3.Хожалықта ишки жер дүзиўдиң тийкарғы ұазыйпалары

Аўыл хожалығы практикасында өндиристи ва ҳуқықты шөлкемлестириў мәселелерин өз-ара байланыслы ҳалда шешиў хожалықта ишки жер дүзиў даўамында әмелге асырылады.

Жер мүликшилигиниң пайда болыўы ҳәм раўажланыўы пенен бирге алдынан жерлерди ажыратыўда, жер ийеликтери ҳәм жерден пайдаланыўларды қәлиплестириўге ҳәм бөлиўге, олардың шегараларын беккемлеўге қаратылған хожалықлар аралық жер дүзиў раўажлана баслады. Кейинирек, ири кәрханалар пайда болыўы пенен хожалықта ишки жер дүзиў зәрүрлиги туўылды. Ири жер ийелери айырым ҳуқықый өндирис, хожалық бөлимлерине бөлинер еди. Оларды Россияда XIX әсир ва XX әсирдиң басында экономиялар, фермалар, фольваклар деп атады. Жер дүзиў процессинде ҳуқықты аўыл хожалығын жүргизиў зәрүрликлерине сәйкеслеў; аўылларды жайластырыў; жол тармақларын режелестириў; майданларын жер түрлерине (сүрим жерлер, бағлар, пишензарлар ҳәм жайлаўлар), жер түрлерин - алмаслап егийлер ҳәм атызларға, атызларды - пайдаланылатуғын участкаларға бөлиў; орынлардың суў режимин тәртипке салыў, суў пенен тәмийинлеў ҳәм мелиорация мәселелери шешилер еди.

Хожалықта ишки жер дүзиў бойынша жумыслардың кейинги раўажланыўы ири аўыл хожалық кәрханалары - колхозлар ва совхозларды шөлкемлестириў менен байланыслы болды. Өткен әсирдиң 20-жыллары ақырында аўыл хожалық кәрханаларында жер дүзиў зәрүрлиги себепли «хожалықта ишки жер дүзиў» атамасы жер дүзиўдиң арнаўлы ҳәм оқыў әдебиятларына кире баслады. Биринши басқышларда ишки жер дүзиўде тийкарынан, айдалма жерлер массивлерин ажыратыў ҳәм оларды алмаслап егий атызларына, бригада участкаларына бөлиўден ибарат болды. Кейин-ала оның тийкарында халық жасаў орынларын. өндирис орайларын, фермаларын, жолларын, суў қурылысларын, терекзарларды, пишензарлар ҳәм жайлаўларын жайластырыў басланды

Хожалықта ишки жер дүзиўде илимий тийкарланған, олсыз өндиристи ҳәм ҳуқықты ақылға муўапық шөлкемлестирип болмайтуғын тийкар жатады. Ол жерде жер ийелери ҳәм жерден пайдаланыўшылардың экономикалық мәпин максимал қандырыўға бағдарланған жерлерден жоқары нәтийжели пайдаланыў ҳәм оны шөлкемлестириўге қаратылған.

Хожалықта ишки жер дүзиў өндиристи, мийнетти шөлкемлестириў, хожалық кәрханаларын басқарыўды, ақылға муўапық шөлкемлестириў, хожалық жүргизиў, дийханшылық, аўыл хожалық егинлерин жетистириў технологиялары, машиналарының алдыңғы системаларын қолланыў ушын ҳуқықый тийкар болып хызмет етеди, бул болса өндиристиң экономикалық нәтийжелигин асырыў шәрти сыпатында хызмет етеди. Бунда жерлерден пайдаланыў тәртиби ҳәм

шараятларына әмел исленеди, топырақлар өнімдарлығының қайта тиклениуі, сақланыуы хәм тәбий ландшафтлардың жақсыланыуы тәмийинленеди.

Хожалықта ишки жер дүзиудің тийкарғы мақсети жерлерден хәм оның менен байланыслы басқа өндирис қуралларынан ақылға мууапық пайдаланыуы. Оларды қорғауға қаратылған көпшилик хәм аўыл хожалығы өндирисинің максимал экономикалық тәмийинлеу есапланады.

Сол себепли, аўыл хожалық кәрханаларында ишки жер дүзиуде, бир тәрәптен, аўыл хожалық өндирисин, оның жер сапасын хәм жайласқан орынларын есапқа алған халда хуқықый шөлкемлестириу хәм жайластырыу әмелге асырылады, екінши тәрәптен болса хожалық жерлеринен пайдаланыу, оларды қорғау хәм өнімдарлығын асырыу, хәр бир жер бөлими аймағын дүзиу бойынша иләжлар системасы белгиленеди.

Солай етип, хожалықта ишки жер дүзиу - бул анық аўыл хожалық кәрханаларында жерлерден хәм оның менен байланыслы өндирис қуралларынан ақылға мууапық пайдаланыуды хәм оларды қорғауды шөлкемлестириудің социаллық-экономикалық процесси болып, өз ишине өндиристи хәм хуқықты шөлкемлестириу бойынша жойбар тийкарында әмелге асырылатуғын иләжлар системасын алады.

Хожалықта ишки жер дүзиудің тийкарғы ўазыйпалары төмендегилер есапланады:

- хожалық жерлеринің хәр бир бөлими ўазыйпасы оның агроэкологиялық өзгешеликleri хәм жайласқан орнына, өндириуши күшлердің заманағөй раўажланыу дәрежесине, илимий-техникалық процесс жетискенликлерине, аўыл хожалық егинлеринің жоқары өнімдарлығын хәм жер түрлеринің жоқары өнімдарлығын, топырақлар өнімдарлығының асыуын хәм олардың бузылу процесслерин тоқтатыуини тәмийинлеуши жер қатнасықларына сай түрде пайдаланыуды ақылға мууапық шөлкемлестириу хәм оны қорғауды анықлау;

- хожалықта өндиристің тийкарғы элементleri хәм шараятлары: жер; исши күши, өндирис қураллары, олардың өз-ара байланыуы арасындағы сапа жақтан, балансланғанлықты тәмийинлеу;

- белгиленген өндирис дәстүрини максимал нәтийжелилик пенен орынлау, беккем өзине базаны жаратыу, капитал жүклемелер, мийнет ресурлары, пул-материаллық қураллар сыпатын асырыу, улыўма кәрхана аўыл хожалық өндирисинің бәсекиге түсе алыуы хәм рентабеллилигин жақсылау мүмкиншилик беретугын жердің өнімдарлық хәм хуқықый өзгешеликлерин, хожалықты жүргизиудің экономикалық шараятларын, жер ийелери хәм жерден пайдаланыулардың айырым бөлимлеринің тәбий өзгешеликлерин есапқа алған халда, аўыл хожалығы өндиристің тармақлары курамын, өлшемleri хәм жайласыуын белгилеу;

- дийханшылық мәдениятын көтериуге, аўыл хожалық техникасынан жоқары өнимли пайдаланыуға, хожалықты жүргизиудің алдыңғы системаларын, егинлерин жетистириу технологияларын, мийнетти илимий шөлкемлестириу хәм аўыл хожалық өндирисин басқарыуды енгизиуге, дийханшылықта исши процесслерин дурыс әмелге асырыуға жердем бериуши шөлкемлестириу-хуқықый шараятлар жаратыу;

- жерлерди мелорациялау, қоршаған орталықты қорғау, тәбиғатта экологиялық тең салмақтылықты сақтау, мәдени ландшафттар жаратыу бойынша иләжлар комплексин өндирис хәм енгизиу;

- хәр бир жер бөлиминиң майданын, сапасын хәм жайласқан орнын есапқа алып, хожалықта ишки жер қатнасықларын, ишки режелестириу хәм басқарыуды, басқа мәселелерин шешиуди тәртипке салыу ушын зәрүр жер нормалары системасын өндирис.

Хожалықта ишки жер дүзиудің мақсети хәм ўазыйпалары оның мазмунын хәм жойбарды ислеу тәртибин анықлайды.

2-Лекция.

Тема: Жойбардың мазмуны

Реже:

1. ишки жер дүзиу жойбарының қурамы
2. Хожалықта Хўжаликтің социали инфраструктурасы
3. Өндирис бөлимлерин хәм хўжалик орайларын жайластырыу
4. Алмаслап егиулер хуқуқини шөлкемлестириу

Хожалықта ишки жер дүзиу жойбары анық аўыл хожалық кәрханасында жерлерден хәм оның менен байланыслы өндирис қуралларынан ақылға муўапық пайдаланыуды хәм оларды қорғауды шөлкемлестириу бойынша хўжетлер (есап-санақлары, сызылмалар) топлаларынан ибарат болады.

Хожалықта ишки жер дүзиу жойбарының қурамы хәм мазмуны табиғий хәм социаллық-экономикалық шараятлар, жер ийеликлери хәм жерден пайдаланыулар формалары, хуқуқтың шөлкемлестириу хәм алдын исленген жойбар шешимлериниң өзлестириу дәрежесинден келип шығып анықланады. Бирақ барлық жағдайларда хәм хожалықта ишки жер дүзиуде жойбардың қурам бөлимлери хәм элементлеринен келип шығып анықланатуғын жойбарлық мәселелериниң толық есабын көрип шығылыуы керек. Жойбардың қурам бөлимлери хәм элементлери есабын аўыл хожалық кәрханасы өндирис хәм хуқықының және хожалықта айырым дәрежелери хәм қурамының өз-ара байланысларын есапқа алыу керек.

Хожалықта ишки жер дүзиу жойбарының қурам бөлимлерин белгилеуде төмендеги қағыйдалардан келип шығыу керек.

Егер хәр бир аўыл хожалық кәрханасыда өндирис процесси (системасын) басқышларға (қурам шөлкемлестириушилер, даржалар, ишки системалар) болсак, ол өндирис тармақлары хәм айырым өндирис процесслеринен ибарат болады.

Социаллық зәрүр өнимди өндирис ўақтын Аўыл хўжалик кәрханасыда тәкирар өндирис ўақтын (дәўири) пенен сай тушади хәм өз ишинде оның барлық басқышларын (өндиристиң өзи, тақсимот, айроБаслау, тутыныу) алады. Өндирис тармақлары фоолияти нәтийжесинде өним жаратылады, оны өндирис ўақтын таер өним алыу ушын зәрүр тармақлардың иш дәўири пенен сай келеди.

Айырым өндирис жараенларын орынлау анық өним өндирис пенен байланысқан хәм аўыл хожалығының өзгешеликлеринен келип шығады, онда өндирис процесслери хәм тиккелей мийнет бир-бирига дурыс келмайди.

Өндиристиң хәр бир босқинине өзиниң жер-хожалық дүзилис формасы сай келеди: улыўма өндириске - хожалық жер ийелери; тармақлар еки олар йигиндисига - өндирис бөлиминиң ер массиви ямаса алмаслап егиу массиви; айырым өндирис процессига ямаса олар топарыда - атыз, исши (суўғарыу) участкасы хәм ш.ў

(5-кесте).

Өнди́рис басқышлары	Өнди́ристиң мақсeтi	Өнди́рис ұақты́н	Аймақты шөлкемлес тириұ формасы	Жердин тийка́рғы хәмзи	Хўжаликда ишки жер дүзиұ жойбарының бөлими Өнди́рис бөли́млерин хәм хўжалик орайларын жайластырыұ. Хўжаликда ишки магистрал жолларын, суұ хожалығы хәм басқа умумхўжалик әхмийетине ийе мухандислик курулысларын жайластырыұ
Толық (улыұма өнди́рис)	Социаллық зәрүр өнимди өнди́рис	Тәки́рар өнди́рис дәұири (өнди́рис, таксимот, айрБаслаұ, тутыныұ)	Жер ийелиги, жерден пайдаланы ұ, өнди́рис бөлими ер массиви	Пойдийұал, операцион кеңлик, тийка́р	
Хўжалик тармақлары	Хўжалик тармақларын да (деҳконшылы қ, бағшылық х.т.б. Таяр өнимлерди өнди́рис)	Тармақниң исши дәұири (өнди́ристиң өз дәұири)	Алмаслап егиұ, жайлаұ алмасыұ, пишензар- алмасыұ, бағ бригада усткасы	Тийка́рғы өнди́рис куралы (бир ұақытниң өзинде мийнет қироли хәм предмети)	Жер түрлерин хәм алмаслап егиұди шөлкемлестир иұ
Айырым ислеп	Өнди́рис операциясини орынлаұ	Операция ушын исши ұақыт (мийнет процесси)	Атыз, исши усткасы, пишензар алмасыұ, тохәмрлар ын гезек пенен боқиш усткалары	Мийнет предмети	Алмаслап егиұ аймағын дүзиұ. Бағ- жүзимзарлар аймағын дүзиұ, пишензарлар аймағын дүзиұ

Өндирис басқышлары өзлерине сай өндирис хәм социаллық инфраструктурани, ер пенен тығыз байланысly өндирис куралларын хәм анықлайды. Басқа тәрөпдан, инфраструктураниң айырым элементлери өндиристиң хәр хил басқышларына хосдир. Мәселен, суўғарыў шараятында хўжаликке суў ажыратылады, оны алыў хәм тарқатиш ушын суўды ажыратып олувчи курылыслар, улыўма хожалық магистрал каналлары, суўды ташловчи тармақлар хызмет етеди. Хәр бир фермерге суў ажыратып алатуғын жой хәм суў көлеми белгиленеди, фермер ер массиви, суўғармалы алмаслап егинлер болса топар жапларынан суғориледи. Атызларда, суўғарыў участкаларын суўғарыў ушын участка жапларынан, ўқ жаплар хәм ийетлардан пайдаланылады.

Бу айтилган тәртип жол тармақларына хәм басқа инфраструктура элементлерине хәм тийислидир. Мәселен, пүтин хожалыққа хызмет көрсетиў ушын Аўыл хўжалиқ кәрханасыниң орайий қишлоғини Аўыл хожалық өнимлерин топшириш орынлары, бригаатызр Аўыллар, өндирис орайлары пенен бағловчи магистрал жол тармақларынан пайдаланылады. Тийкарғы жоллар бригаатызр хўжалиқ орайларын өз-ара, фермелар, Аўыл хўжалиқ жерлери, алмаслап егиў массивлери пенен хәм бағлайды.

Атыз жоллары тармағы автомашиналар, Аўыл хўжалиқ техникасыниң атыз жумысларын орынлаўда, терекзарларға ислеў бериўде, пишензарларда хәм шу хәрәкатланжумыслары ушын мўлжалланған.

Хўжалиқтиң социали инфраструктурасы элементлерине улыўма хожалық ҳовлилары; өндирис бөлимлеринкида болса - бригада ҳовлилары, фермалар, атыз шертеклери киреди. Шу түрде, хўжалиқда ишки жер дүзиўде хўжалиқтиң, оның тармақларының аймақлық шөлкемлестириўи хәм өндирис жайластырыўи, хамда уч дәрежениң хәр бири инфраструктурасы элементлерин жайластырыў пенен өндирис процесслерин аймақлық шөлкемлестириў әмелге асырылады.

5-Кестедан көринип турыпты, ер толық (улыўма) өндирис ушын кеңлик, операцион базис сыпатында, хўжалиқ тармақлары ушын тийкарғы өндирис куралы сыпатында, айырым өндирис операциялары ушын болса мийнет предмети сыпатында етеди.

Хўжалиқда ишки жер дүзиў жойбары еттида курам бөлим хәм 32 элементтен ибарат (6-кестеда қаралсин).

6-кесте

Аўыл хожалық кәрханасыда хожалықта ишки дүзиў жойбарының курам бөлимлери хәм элементлери

Курам бөлимлер 1	Элементлер 2
1. Өндирис бөлимлери хәм хўжалиқ орайларын жайластырыў	1.1. Хўжалиқтиң шөлкемлестириў өндирис дүзилсин, өндирис бөлимлери курамын, санын хәм өлшемлерин белгилеў 1.2. Хўжалиқ орайларын жайластырыў 1.3. Өндирис бөлимлери ер массивлерин жайластырыў
2. Хўжалиқда ишки магистрал жолларын, суў хўжалиғи хәм басқа умумхўжалиқ әҳмийетине ийе инженерлик курылыслары хәм объектлерин жайластырыў	2.1. Хўжалиқда ишки магистрал ўйларын жайластырыў 2.2. Суў хожалығы хәм басқа умумхўжалиқ әҳмийетине ийе инженерлик курылыслары хәм объектлерин жайластырыў

3. Жер түрлерин хэм алмаслап егиўлерди шөлкемлестириў	3.1. Жер түрлеринин курамын хэм нисбатини (дүзилсин), олардан пайдаланыў тәртиби хэм шараятларын белгилеў 3.2. Жер түрлерин трансформациялаў, жақсылаў хэм жайластырыў 3.3. Алмаслап егиў системасын шөлкемлестириў (алмаслап егиўлердин типлары, түрлери, саны, өлшемлерин белгилеў хэм оларды жайластырыў)
4. Алмаслап егиўлер аймақларын шөлкемлестириў	4.1. Алмаслап егиў атызларын хэм исши (суўғарыў) участкаларын жайластырыў 4.2. Қорғаўшы ағашларн жайластырыў 4.3. Атыз жолларын жайластырыў 4.4. Атыз шертеклерин хэм суў тамийноти дереклерин жайластырыў 4.5. Бригада участкаларын жайластырыў
5. Мийўе-резавор терекзарлары аймақларын шөлкемлестириў	5.1. Мийўели терекзарлар түрлери хэм сортларын жайластырыў 5.2. Кхәмрталлар хэм бригада участкаларын (жүзимзарларға-катакларды) жайластырыў 5.3. Жердемчи хожалық орайларын жайластырыў 5.4. Жол тармағын жайластырыў 5.5. Қорғаўшы ағашлар полосаларын жайластырыў 5.6. Суў қурылысларын хэм суўғориш тармағын жайластырыў 5.7. Жемисзарлар аймағын шөлкемлестириў 5.8. Мийўе хэм жүзим нәлхоналарын жайластырыў хэм олардың аймағын шөлкемлестириў
6. Жайлаўлар аймағын шөлкемлестириў	6.1. Жайлаўларды шарўашылық фермаларына бириктириш 6.2. Жайлаў алмашларын шөлкемлестириў 6.3. Пода хэм ўтарлар участкаларын жайластырыў 6.4. Гезек пенен мол бағылатуғын участкаларын жайластырыў 6.5. Езги лагерлерин жайластырыў 6.6. Суў дереклерин хэм тохәмрларын суўғориш орынларын жайластырыў 6.7. Тохәмрлар сүрилетуғын жолларын жайластырыў
7. Пишензарлар аймағын шөлкемлестириў	7.1. Пишензар алмашисти шөлкемлестириў, пишензар алмасыў хэм бригада участкаларын жайластырыў 7.2. Атыз шертеклерин жайластырыў 7.3. Жол тармағын жайластырыў 7.4. Суў дереклерин жайластырыў

I. Өнди́рис бө́лимлерин хэм хўжалик орайларын жайластырыў. Жойбардың бу бөлимда хўжаликтің шөлкемлестириў-өнди́рис дүзилсин, өнди́рис бө́лимлердин курамы, саны хэм өлшемлери белгиленеди, хўжалик орайларының ўазыйпалары анықланады, шарўашылық фермалары жайластырылады, хўжаликтің ишки аймақлық өнди́рис бө́лимлеринин (бө́лимлер, өнди́рис участкалары, цехлар комплекс бригаатызр) майданлары, шегаралары хэм жайласыў анықланады. Бу мәселелердин дурыс шешилиўи өнди́рис қурылысыне, аймақты инженерлик үскенелеўге сарыпланатуғын капитал ғәрежетларының азайыўыне, және ҳәкимшили́к-басқарыў ходимларының иш ҳақи, амортизация хэм эксплуатация сарыплары, транспорт ғәрежетлары пенен байланыслы өнди́ристиң жыллик ғәрежетларының азайыўыне үлкен тәсир көрсетеди.

II. Хожалықта ишки магистрал жолларды, суў хожалығы хэм басқа улыўма хожалық әҳмийетине ийе инженерлик қурылысларын хэм объектлерин жайластырыў. Теориялық жақтан бу бө́лим – жойбардың биринши бө́лими элементидир, себеби, пүтин хожалық

инфраструктурасы мәселелерин шешеди, аммо шешилетуғын мәселелердің әхмийетини хәм олардың жер түрлерин хәм алмаслап егийлерди шөлкемлестириў пенен өз-ара байланыслылығын есапка алған ҳалда, олар еркин қурам бөлим етип бөлинеди.

Хожалықтың жол тармағы – өндиристи хәм аймақты ақылға муўапық шөлкемлестириўдин тийкарғы шәртидир, себеби, у халық жасаў орынлары, өндирис орайлары хәм хожалық жер түрлери арасындағы транспорт байланысларын жақсылаўға, адамларды хәм юкларды ташиш ғәрежетларын азайтыўға, өним өзине түсер баҳасын пасайтиришга жәрдем береді. Бу баска, оларсиз өндиристи әмелге асырыў мүмкин болмаған өндирис инфраструктурасы объектлерине (суў пенен тәмийинлеў системасы, электр тәмийнат, байланыс) хәм тийислидир.

III. Жер түрлерин хәм алмаслап егийлерди шөлкемлестириў. Жойбардың бу бөлими жердің эшлаб шығарыў (өнимдарлық, намланиш, эрозияға ушыраў, мәденийлестириў дәрежеси) хәм аймақтық (жайласқан орны, формасы, хожалық орайларынан узақлығы) өзгешеликлерин есапка алған ҳалда әмелге асырылады. Жер түрлериниң экономикалық хәм экологиялық балансланған қурамы белгиленеди, чЕгералар анықланады хәм арнаўлы тәбиятты қорғаў, рекреацион хәм қорықхана режимдағы хуқықлардан пайдаланыў системасы жойбарланады, жер түрлерин трансформациялаў мәселелери шешиледи; мелорация хәм тәбиятты қорғаў иләжлары исленеди, тәбиятларды әмелге асырыўдың устивор ўйналжумыслары, хажмлары, қуны, нәтийжелилиги хәм гезеклары анықланады.

Алмаслап егийлер системасын шөлкемлестириў хәмме ўақыт хәм хўжаликда ишки жер дүзиўдин тийкары хисобланған, себеби, хайдалма жерлер ең қиматбоҳо Аўыл хўжалик жерлери есапланады хәм көплеп түрдеги озик-овқат, техникалықа хәм ем-хашак егинлерин асырыў ушын бағдарланады. Жойбарды дүзиўде алмаслап егийлердин типлары, түрлери, саны өлшемлери хәм жайласыўы белгиленеди.

IV. Алмаслап егийлер хуқықини шөлкемлестириў. Хўжаликда ишки жер дүзиўде наТек хўжаликда жер түрлериниң ең жақсы қурамын хәм майданын анықлаў, оларды жәнede жақсылаў бойынша тадббирларды ислеў, ал хәр бир алмаслап егий, Аўыл хўжалик ери, олардан ақылға муўапық хәм нәтийжели пайдаланыўды шөлкемлестириў, өндирис жараенларын әмелге асырыў максетинде жер участкасының хуқықын ишки дүзиў әхмийетине ийе. Жойбардың бу қурам бөлимда алмаслап егий атызлары хәм суўғарыў (исши) участкаларын, қорғаўшы ағашлар полосаларын, жолларын жайластырыў белгиленеди.

V. Мийўе-резавор тереклери хуқықларын шөлкемлестириў. бонда мийўе-резавор тереклердин түрлери хәм сортларын, кхәмрталларды, бригада участкаларын, катакларды, жердемчи хўжалик орайларын, қорғаўшы тоғай полосаларын, суў қурылысларын хәм суўғарыў тармағын жайластырыў, жәнe резаворлар, мийўе хәм резавор нәлхоналарын жайластырыў хәм аймақларды дүзиў мәселелери кўриледі. Бағлар, жүзимзарлар, жемисзарлар хәм мийўе нәлхоналары аймақларын шөлкемлестириў өним өндиристиң купайишине жәрдемлашади, терекзарларды жаратыў ушын исленетуғын капитал ғәрежетлер самаралықдорлигин асырады, оларға қараш хәм ислеў бериў, өнимди йиғиб алыў ушын исленетуғын ғәрежетлерды азайтиради.

VI. Жайлаўлар аймағын шөлкемлестириў. Жайлаўлар аймағын шөлкемлестириўде оларды шарўашылық комплексларына, фермаларына, тохәмрлар, поатызрына бириктириш әмелге асырылады, жайлаў алмашжумыслар шөлкемлестириледі, пода хәм сурув участкалары, гезек пенен ўтлатуғын участкалар, жазғы лагерлер, суў дереклери хәм суўғарыў орынлары, пода жоллары жайластырылады. Табий жайлаўлар аймақларын дурыс шөлкемлестириў, олардан пайдаланыўды жақсылаў, жайлаў алмашжумысларын енгизиў, гезек пенен ўтлатилатуғын майданларға тохәмрларды ақылға муўапық бокиш, хайўанларды жайлаўға фермага хайдаш масапасини хәм ўақтыни қыскартириш есабына саморадорлигин асырыўға жәрдем етеди. Суўғарылатуғын мәдений жайлаўлар хуқықын шөлкемлестириўде суў дерекси, суўғарыў усыллары хәм ш.ў туғрисидағы мәселелер шешиледи.

VII. Пишензарлар аймағын шөлкемлестириў. Пишензарлар белгили мийнет жәмәәтлигине бириктириледі, пишензарлар жумыслар белгиленеди, пишензарлар хәм бригада участкаларын, атыз шертеклерин, жол тармақларын, суў дереклерин жайластырылады.

Пишензарлар майданларын ақылға муўапық шөлкемлестириў олардың махсулдорлиги артыўға. Ытлардың жақсылаўишине, техникалықадан жоқары умум пенен пайдаланыўға, мийнетти дурыс шөлкемлестириўге жәрдем береді.

Жойбардың хәр бир курам бөлимге өзиниң анықланған мақсетине хәм өз-ара байланысқан мәселелерине ийе жойбарлық хәмзийфалар хосдир; оның хәр бир элементлерин жойбар режеда графикалық түрде көрсетиў еки жойда маҳазлаш мүмкин. Жойбардың курам бөлимлери мазмунын өндиристи шөлкемлестириўдиң белгили боскишине (дәрежесине) сай тушади.

Пүтин хўжаликда ишки жер дүзиў жойбарын ислеў бирден-бир комплекс ўазыйпа болып, улыўмалықтан хусусийликке әсте-ақырын өтиў хәм кейин-ала алдыңғы жойбарлық шешимлерге анықлық киргизиў жолы пенен өткериледи.

Соны естен шығармаў керекки, хўжаликда ишки жер дүзиў жойбарының бөлимлери маъсулияти хәм экономикалық әҳмийети бүйича бир хил емес. Яна соны есапқа алыў керекки, жойбарлық хәмзийфалар хәм жойбардың курам бөлимлери хәр хил табиғ хәм экономикалық шараятларға бир-биринен парық етеди.

3. Жойбардын ислеў тәртиби ва усыллары

Хожалықта ишки жер дүзиўди Аўыл хожалық кәрханаларына бириктирилген, жәмәәтлик, дийхан хожалықлари, бирлеспелер жерлеринде хәм жерге хәм басқа өндирис куралларына болған мүмкиншилиқ түрлери болыўына қарамастан басқа Аўыл хожалығы менен шуғылланыўшы кәрханалар мүликшилигине, узак мүддетли пайдаланыўға болған жерлерди хам қосып өткериледи.

Аўыл хожалық кәрханаларына хожалықта ишки жер дүзиў район жер дүзиў сызылмалары менен бирден-бир технологиялық байланыслылықта өткериледи. Зәрүр жағдайларда оннан алдын жаңа жер ийелерин хәм жерден пайдаланыўларын шөлкемлестириў ва барларын курамга салыў менен байланыслы хожалықлар аралық жер дүзиў өткериледи. Хожалықлар аралық байланысларды, кооперацияғнай, агросанаат интеррациясини раўажландырыў ушын хожалықларда ишки жер дүзиў өз-ара бирден-бир өндирис вазийфалары ямаса цикллары менен байланысқан барлық Аўыл хожалық кәрханаларына бир ўақытта өткизилийи мүмкин.

Хожалықта ишки жер дүзиў жойбары сапали, жердиң релефи дүзиўирилген реже-карта материалида, алдыңғы жер дүзиў, жерлерди хожалықта ишки баҳалаў, топырақ, геоботаника, агрокиме хәм басқа түрдеги излениўлар хәм изертлеўлар материаллардан фойдланып дүзиледи. Бундай материаллар жоқ балса, жойбарды дүзиўге зәрүр изертлеў ва изертлеў өткериледи еки бар мағлыўматлар дүзиледи. Жойбар алды жумыслары (район жер дүзиў, жерлерди қайта бөлистириў, жол тармағын жайластырыў сызылмалары, техникалық-экономикалық тийкарлаў ва хисоб-китаплары ҳ.т.б.) хожалықлар аралық жер дүзиў, мелиорация, агротоғай мелорацияси, Аўыл халық жасаў орынларын режелестириў ва курыў мағлыўматларынан, жерлерди Аўыл ҳәкимшилики ихтиерига бериў ва Басқа материаллардан хәм пайдаланади. Хожалықта ишки жер дүзиў жойбарын ишлай ушын план-карта материаллардың масштаб жер ийелери хәм жерден пайдаланыўлар өлшемлерине, формасына, жер түрлериниң бөлимлерге бөлиниўине ва бир-биринен ажралишине, контурлилигине, рельефниң курамалылығына, жерлердиң мелиоратив аўхалыга хәм олардан пайдаланыўдың интенсивлигине байланыслы болады. Мәмлекет регионлары бойынша хәр хил масштабтағы-1:10000 дан 1:50000 гача, режелерден пайдаланылады.

Суўғармалы деҳконшылық, интенсив бағшылық ва жүзимшылық аймақларында ири 1:5000 ва 1:10000 масштаблардағы режелерден пайдаланылады; жер түрлериниң майда контурлилиги шараятында – тийкарынан, 1:10000; үлкен сүрим ер массивлерина ийе шөл регионларына ва жәмәәтлик хожалықларинде –

1:25000; сәхра ва ярим сәхра регионларындағы шарўашылық хожалыклеринде – 1:50000 масштабли режелерден пайдаланылады.

Жойбарлаўдың Басида шешиў зәрүр болған әҳмийетли мәселе есапланған (жойбарлық бағдаранған) дәўирни анықлаў есапланады.

Хожалыкта ишки жер дүзиў жойбарлары еки мүддетге исленеди: есапланған, хожалықтың жойбарда нәзерде тутылған иләжларды әмелге асырыў бүйича реал мүмкиншиликиятлардан келип шығарылған ва болжаўланған (келешекдағы), бу дәўирде хожалык жерлериниң потенциал өнимдарлығынен иләжи барынша максимал пайдаланыў, Аўыл хожалык фәйатызнишине жерлерди тартыў бүйича чоралар нәзерде тутылады.

Есапланған (жойбарда мөлжелленген) дәўир – унда хожалыкта ишки жер дүзиў жер дүзиў жойбарында гөзленген барлық шешимлер әмелге асырылған болыўы керек ва оның оҳирида Аўыл хожалык кәрханасы жойбарда белгиленген раўажланыўдың хәм жерден пайдаланыўдың техникалық-экономикалық көрсеткишлерине шығыўи зәрүр.

Шегараларға ийе жойбар элементлери (алмаслап егиў атызлары, исши участкалар, бригаатызр ер массивлери, атыз жоллары х.т.б.) Жойбарды әмелге асырыўдың биринши жылидаек өзлестириўини есапка алып, алмаслап егиўлер олардың ротацияси дәўиринде, жайлаў хәм пишензарлар-толыққонли суьний ўтлар қатламынң яратилиши дәўиринде, терекзарлар-мийўелаш дәўириниң Басланыўынеше болған дәўирде өзлестириледи, жойбарда бу дәўир ортача беш жылға тең деп қабылланады.

Болжаў (келешек) дәўири, тийкарынан, 15 жолга тең.

Жойбардың тийкаргы көрсеткишлери өзлестириўдиң биринши ийлига, есапланған (жойбарлық) ва келешекдағы дәўирларға келтириледи.

Хожалыкта ишки жер дүзиў жойбарын ислеўдиң еки тийкаргы жолы бар:

- дәстүрий, берилген Қадағалаў сонларынан келип шығып, ҳуқықый шөлкемлестириўди техникалық-экономикалық тийкарлаў принципи бүйича әмелге асырылатуғын;

- ресурсли, хожалык жерлериниң потенциал өнимдарлығын, оның мийнет ва пул-материаллық ресурслар менен тәмийинленгенлығын есапка олувчи.

Режели экономикасыет шараятында көп пайдаланылатуғын дәстүрий усылда, хожалыкке Аўыл хожалык өнимлерин өндирис режеси (мәмлекет буйыртпасы, қадағалаў санлары) түсириледи. Бунда хожалыкта ишки жер дүзиў жойбарына режени жерге «бағлаш» мүмкиншилик беретугын әсбап сыпатында қаралады.

Бундай жағдайда жойбарлаў усылы агроэкономикалық есап-санақларын өз-ара келиўтирилген ҳалда өткерийден ва жойбарлық жер дүзиў мәселелерин жойбардың қурам бөлимлери ва элементлери бүйича шешиўден ибарат болады (15 сўўрет).

Жойбарлық мәселелерин шешиўдиң тахминий қурамы төмендегидей:

1. Өндирис бөлимлери ва орайларының, озуқа алынатуғын жерлердиң көзланаётган саны, өлшемлери хәм жайласыўы, ходимлардың режелестириўтирилген жасаў орынлары тийкарында берилген товарларының Бас санын өндирис бөлимлери ва фермалар бүйича, олардың оптимал өлшемлерине жақын етип бөлистириў әмелге асырылады.

2. Хожалыктиң өндиристич бөлимлери (бөлимлер, өндирис участкалары, бригаатызр) ва фермалары бүйича шарўа малларының озуқага болған талапи,

яшил конвейер, сүрим жерлерде экилатуғын озуқа егинлери майданы есапланады. Бунда яшил конвейер сызылмасын тузушда жерлердин трансформациялаўини, анықланған озуқа алынатуғын жерлердин жойбарлық майданы есапқа алынады.

3. Жойбарда анықланған жерлердин курамы хэм майданлары, оларды трансформациялаў ва жақсылаў тийкарында сүрим жерлердин барлық участкалары майданы хэм жайласыўы белгиленеди. Азық егинлериниң алдын есапланған майданларын, дәнли, басқа азық-аўқат хэм техникалық егинлери майданларының режелестириўтирилген курамын, олардың алмасыў тәртибин, аймақтың тәбийий өзгешеликлерин хэм халық системасын есапқа алып, хожалықта алмаслап егиў системасы жойбарланады.

4. Алмаслап егиў жумыслары, мийўе-резавор терекзарлары хэм азық алынатуғын жерлер аймақларына ишки жер дүзиў әмелге асырылады.

5. Хожалыктын барлық майданларын, деҳконшылық өнимлерин өндиристи ва бөлистириўди, азық балансын есаплаў ушын тийкар болып хызмет ететуғын жер түрлериниң жойбарлық экспликация дүзиледи.

6. Жойбардың өнимдарлығын, тийкарғы хам айланба фондларға, мийнет ресурсларына, капитал жүклемелерге болған талапты есаплаў әмелге асырылады, жойбарды әмелге режеси дүзиледи.

Дәстүрий усылда дүзилген хожалықта ишки жер дүзиў жойбарси хожалыктын өндирис дәстүрини техникалық-экономикалық тийкарлаўдан ибарат болады. Бу дәстүр Тек керекли ресурслар (капитал юкләмелар, мийнет ресурслары, минерал төгинлер ҳ.т.б.) жалб исленетуғын кейин орынланыўы мүмкин. Айнан шу менен бундай жойбардағы көплек иләжлардың (жерлерди трансформациялаў, өндирис, суў хожалығы, жол курылыслары, топырақларды мелеорациялаў, терекзарларды пайда етиў ҳ.т.б.) сызылма дәрежесинде ислениўини түсиндириў мүмкин. Бундай жойбар Тек у зәрүр ресурслар менен тәмийинленгендағына әмелге асырылыўы мүмкин.

Жойбарлаўдың дәстүрий усылы мәмлекет аўыл хожалык кәрханаларында, тухымшылық, элита, породашылық, оқыў-тәжирийбе хожалыклеринда санаат кәрханаларының жәрдемшиси хожалыклеринда, яғный өндиристиң қадағалаў санларын мәмлекеттен хэм бул санлардан келип шығатуғын пул-материаллық, мийнет хэм басқа ресурсларды хэм мәмлекет ямаса басқа буйыртпашысы тәрөпинен алатуғын хожалыкларде ишки жер дүзиў жойбарын ислеўде пайдаланылыўы мүмкин. Арнаўлы усыл жерлер өзлестирилген, халық көширилип атырған районларда хэм кең қолланылыўы мүмкин.

Толық еркинликде, өзин-өзи қаржы менен тәмийинлеў хэм өз қәрежетлерин өзи қаплаўда кәрханаларда, бир тәрөптен, жерден максимал интенсив пайдаланыў, екинши тәрөптен болса жер ресурсларын күшсизлеўден, бузылыўдан, эрозиядан сақлаў экономикалық манфаати пайда болады. Бундай жағдайда жойбарлаўдың ресурс усылдан пайдаланылады.

Ресурс усылыда жойбарлық мәселелерди шешиў тәртиби:

1. Хожалык жер түрлериниң тәбийий салоҳияти биоклиматый, агроэкологиялық баҳаланады, базар конъюнктураси үйрениледи ва шу тийкарда мазкур Аўыл кәрханасыда қандай өнимди ва қандай көлемде өндирис мақсетке муўапықлығы анықланады.

2. Кәрхананың реал өндирис дәстүри дүзиледи, ол бар ресурслар менен тастыйықланыўы хэм хожалықта кеңейтирилген тәкирар өндиристи, максимал

пайда алыўды хәм топырақлар өнімдарлығының тоқтаўсыз асып барыўын тәмийинлеў керек.

3. Өзлестириў, трансформациялаў хәм жақсылаў ушын, тек кәрхананың өзін хәм бетилген пул-материаллық хәм мийнет ресурслары менен тәминленетуғын жер участкалары белгиленеди. Соны есапқа алған ҳалда аўыл хожалық кәрханасы аймағы шөлкемлестириледи.

4. Жойбар бойынша жерлердің бузылыўы, аймақтың экологиялық турақлығын бузылыўы қәўпи болған участкалардан пайдаланыў интенсивлигин пасейтириў нәзерде тутады.

Жойбарлаў ушын тапсырма				
Хожалықтың қәнигелесиўи ва шөлкемлестириў өндирис дүзилиси				
Аўыл хожалық егинлери хосилдорлиги ва жер түрлери өнимдарлығы				
Шарўа маллары Бас саны ва өнимдарлығы				
Жойбарды агроэкономикалық тийкарлаў			Жер дүзиўди жойбарлаў	
Хожалық тармақлары өлшемлерин, жер түрлери			Өндирис бөлимлерин ва хожалық	
курамын хәм майданларын белгилеў			орайларын жайластырыў	
Товарлар	Жайлаўлар	Сүрим	Терекзарлар	Магистрал жоллар хәм басқа
ва қуслар	хәм	жерлер	(бағлар,	улыўма хожалық әхмийетине ийе
Бас саны	пишензарлар		жүзимзарлар,	инженерлик объектлерин
			тутзарлар	жайластырыў
		Экин	х.т.б.)	Жер түрлерин шөлкемлестириў
		майданлары		
		курамы		
Озука	Озука	Товар	Бас шудгор	Жер түрлерин трансформациялаў,
баланси	егинлери	егинлер	(пар)	жақсылаў ва жайластырыў
		(тийкарғы		Алмсашлаб егиўлерди
		хәм		шөлкемлестириў
		жәрдемши)		
Өнимди жетистириў хәм бөлистириў (туқымке, мәмлекетга сотишга, озуқага х.т.б.)			Алмаслап егиўлер аймақларын шөлкемлестириў (атызларды, исши (суўғарыў) участкаларын, атыз жолларын, қорғаўшы полосаларын х.т.б. жайластырыў)	
Тийкарғы ва айланма фондларға ва мийнет ресурсларына (төгинлерға, ЙОММ, техникалықага, қурылысларға) болған талапты есаплаў			Жойбарлық экспликацияғның дүзиў	
Хожалық раўажланыўының экономикалық көрсеткишлерин есаплаў			Жер дүзиў иләжларын жыллар бойынша әмелге асырыў режеси	
Хожалық ресурслары ва ажыратылатуғын капитал юкләмелар менен салыўтириш				
15-сүүрет. Жойбардың дәстүрий усылда хожалықда ишки жер дүзиў жойбарын ислеў.				

Бу мәселелер жойбарының мақсетли дәстүрлеў усылыдан пайдаланыб, еки басқышда шешиледи (7-кесте).

Ауыл хожалық кәрханалары хәм олардың жер ийеликлері жүдә қурамалы объектлер екенлигин есапқа алып, жойбарлау хожалықтың келешекдағы (болжау дәуірі) аймақты шөлкемлестіріу сызылмасының тийкарғы жойбарлық шешімлерін іслеуден Басланады.

Келешекде хожалық аймағын шөлкемлестіріу сызылмасын хожалықта ишки жер дүзіу жойбары қурамына киргизіуді, ол еки басқышда ісленеди: хожалық жерлерінен ақылға мууапық пайдаланыуды шөлкемлестіріу бойынша иләжлар қунын смета есап-санақлары менен жойбар хәм биринши гезекте өзлестірілатуғын жерлер хәм қурылатуғын инженерлік қурылысларына сметалар хәм техникалық сызылмалардан ибарат ісші хұжжетлер.

Сызылмадан парқы ұларалыққ, хожалықта ісші жер дүзіу жойбарының ұазыйпасы жерлерден пайдаланыудың мынандай системасын (биринши гезектеғы иләжлар) таңлаудан ибаратки, ол реал мүмкин болған, хәзирги ўақытта ресурслар менен тәмийінленген хәм хожалық экономикасын раўажландырыу хәм оның жерлерінің тәбийий салохияти нуктайи назаридан ең нәтийжели болыуы керек. Бундай жағдайда өнім өндіріс режеси жерден алынады, хожалықтағы реал экономикалық вазлығын есапқаа алады, дәстүр-мақсетли хәрактерге ийе хәм ресурслар менен тәмийінленген болады.

7-кесте

Жойбарлаудың ресурсли усылы

Жойбарды іслеу басқышлары

Жойбарлаудың мазмұны

1	2
Хожалық аймағын шөлкемлестіріудің келешекдағы сызылмасы (болжау дәуірі)	Жерлердің биоқлимий салохлигин анықлау. Жер түрлері қурамын хәм майданларын белгілеу. Мелиоратив фондни божағдайаш. Жерлерді жаксылау, трансформациялау, Ауыл хожалығы ушын өзлестіріу объектлерін анықлау. Жерлерді өзлестіріу гезегіні ва меъеорларын белгілеу. Жерлерді агроэкологик классификациялау хәм оларды пайдаланыу интенсивлиги дәрежесі, Ауыл хожалық егінлері түрлері ва жетістіріу технологиялары бүйича бахалау. Ауыл хожалық егінлерінің потенциал өнімдарлығын ва жер түрлері өнімдарлығын белгілеу. Екінларды жетістіріу нәтийжелілігі бойынша меъеорларын іслеу. Шаруа маллары зичлигин, товарларды саклау усылларын ва озуклантириш типлары тийкарлау. Хожалықта аймақты ва өндірісті шөлкемлестіріудің турақлы элементлерін (магистрал жоллар, қурылыс ушын жер участкалары, каналлар хәм басқалар) жайластыруу. Халық жасау орынлары, дарелар, өндіріс орайлары х.т.б. этирапында санитария-химоя ва тәбиятты қорғау регионларын белгілеу.
Хожалықта ишки жер дүзіу жойбары (сызылманың биринши гезеки хисобланған дәуір)	Хожалықтың ресурс салохлигин бахалау (мийнет ресурслары, тийкарғы ва айланма фондларының бар екенлигі хәм оларды кўуақытириш, капитал юкләмеларын жалб етиу мүмкиншилигі). Ресурслардан пайдаланыу бағдарларды тийкарлау, егінлер хосилдорлиги дәстүрлеу, озиклантириш рационларды оптималлаш, шаруа товарлардың режелестіріутирилетган Бас санын ва өнімдарлығын тийкарлау. Хожалық қәнигелесіуін, оның шөлкемлестіріу-өндіріс дүзілісін ва бөлімлерін, хожалық орайлары жайластырылыуын тийкарлау. Пул-материаллық ресурслар менен тәмийінленген магистрал жолларын хәм

басқа унумхожалық әхмийетине ийе инженерлик объектлерин жайластырыў. Жер түрлерин шөлкемлестириў (биринши гезекте өзлестирилатуғын трансформацияланатуғын ва жерлери жақсыланатуғын объектлерди таңлаў). Экин майданлары курамын оптималлаш ва алмаслап егийлерди шөлкемлестириў.

Алмаслап егийлер аймағын шөлкемлестириў (атызларды) исши (суўғарыў участкаларын, атыз жолларын, қорғаўшы полосаларын х.т.б. жайластырыў).

Терекзарлар, пишензарлар хәм жайлаўлар аймақларын шөлкемлестириў.

Жойбарлық экспликацияғның дүзиў.

Өним өндирис ва сотиш көлемлерин белгилеў.

Жойбардың ишки хўжетлери Жойбарды натурада (орынларға) көширилиўинң исши сызылмасы, жойбарланған алмаслап егийлерге өтиў режеси, айырым жер дүзиў илэжлары ушын смета қаржы хисоб-санақлары.

Хожалықда ишки жер дүзиў жойбары дәстүрий усыл бойынша болжаў көринисида ийе ва оны өзлестириў ресурсларды жалб өтиўге байланыслы болады, ресурс усылда реал болады, себеби, ол бар ресурслар тийкарында дүзиледи. Мәселен, дәстүрий жойбарлаўда егинлер өнимдарлығы жойбарлаў ушын тапсырмаға киритиледи, у болжаў хәрактерине ийе болады, жойбарының ўазыйпасы оған ерисиўға жердемлашадиган ресурслар өлшемлерин есаплаўдан ибарат болады.

Дәстүр-мақсетли ёндошувда болса егинлер өнимдарлығы - бу анық кўрсаткиш. У бар товарлардың Бас саныдан ва бар минерал ўгитлардан егий материаллары сыпатындан келип шығып, бар шығарыў факторларының: жерлер сапасы, салынатуғын органик ва минерал ўгитлар көлемниң жыйма тәсирига байланыслы болады. Ўз гезегинде товарлар Бас саны хәм өнимдарлығы азық өндирис көлеминен келип шығып анықланады, ол егинлер өнимдарлығы хәм жерлер өнимдарлығына, жасыл конвейер тәртибине, азық алынатуғын жерлер курамына өндирис курылысы көлемине байланыслы болады.

Ресурс усылы бойынша жойбарлаўда өндирис факторлары хәм шараятлары арасындағы өз-ара байланыс, илимий тийкарланған нормасы мағлыўмат информатикаың үлкен көлеми есапка алынады, бул мәселени формаластырыўды, мағлыўматлар банкин жаратыўды хәм компьютерден пайдаланыўды талап етеди.

Хожалықта ишки жер дүзиў бойынша жумыслар бир неше басқышда орынланады:

- таярлық жумыслары ва жер дүзиў излениўлер;
- жойбарлаўға тапсырма ислеў ва тастыйықлаў;
- жойбарды дүзиў, көрип шығыў ва тастыйықлаў;
- жойбарды орынларға көшириў;
- жер дүзиў хўжетлерин таерлаш хәм бериў;
- жойбарлық илэжларды әмелге асырыў ва хожалықлерге авторлық

Қадағалаўы тәртибида жердем көрсетиў көрсетиў (Аўыл хожалық кәрханаларына жер дүзиў хызметини көрсетиў).

Хожалықда ишки жер дүзиў жойбарында белгиленген аймақты шөлкемлестириў Аўыл хожалық кәрханалары ушын мәжбүрий болыўы керек.

4-ЛЕКЦИЯ. КАМЕРАЛЬ ЖЕР ДҮЗИЎ ТАЯРЛЫҒЫ

РЕЖЕ:

1. Хожалық майданларын анықлаўда хожалик аймағында жайластырыў

2. Хожалықтың шөлкемлестіріу-өндіріс бөлімлерінің өлшемлері
3. Камераль тажирийбелік жұмыстары

Хожалықта ишки жер дүзіу жойбарын дүзіу ушын хожалық жер ийелигин (жерден пайдаланыуини), оның жерлери сапасын аймақтың хәм өндірістің бар шөлкемлестірилиуин, оның өнімдарлығын, рауажландырыу келешекіні сыпатлаушы мағлыұматларға ийе болыуы керек. Бул мағлыұматлар тәжирийбелік жұмыстарын өткеріу нәтижесінде алынады, тәжирийбелік жұмыстары камераль хәм атыз тәжирийбеліклеріне бөлінеді.

Тәжирийбелік жұмыстарының мақсети хожалықтың табиий хәм экономикалық шараятларын, оның рауажланыуы, жерлерден пайдаланыуды сыпатлаушы материаллар хәм хұжеттерди жыйнау, улыұмаластырыу хәм анализлеу хожалықта ишки жер дүзіу жойбарының курамы, мазмуны хәм тийкарғы ұазыйпалары бойынша алдыннан мулохазалар хәм усыныслар ислеу есапланады.

Камераль тәжирийбелік жұмыстары томендегилерден ибарат болады:

- план-карта материалларын тайерлаш, жойбарды дүзіу дәуирига хожалық жер түрлерінің майданларын хәм экспликациясини анықлау;
- хожалықта жерлерден пайдаланыу шараятын хәм олардың сапасын сыпатлаушы материалларды жыйнау хәм анализ етиу;
- хожалықтың хәзирги аұхалын келешектеги рауажланыуын хәм жерлерден пайдаланыуини сыпатлаушы режелестіріу, болжау, дәстүрлеу, есапот және жойбар материалларын йиғиш, үйрениу хәм системалестіріу;
- аймақта атыз жер дүзіу изленыуы дәстүрини (режесини) тайерлаш.

План-карта материаліни тайерлаш. Хожалықта ишки жер дүзіу жойбарын ислеу ушын картавий тийкар болып, тийкарынан аерофото көринис нәтижесінде алынған хожалыктің реже материалларының көширилген нусхаси хызмет етеді. Олар жоқ болса, жерлерди графикалық есапқа алыу режесинің тийкарғысидан (оригиналдан) нусха көширип алынады хәм оннан фойланиледі.

Хожалыктің план-карта тийкарында (жер ийелиги, жерден пайдаланыу режеси) аймақта жер дүзіу ұақтында анықланған жерлер түрлери контурлари жайласыуындағы хәм майданларындағы барлық өзгерислери және ер релефи (горизонталлар) түсириледі.

Өзбекстанның жәмәәтлик Аўыл хожалық кәрханаларында жойбарлауда тийкарынан 1:10000-1:25000, фермер хәм деҳкон хожалықлерінде болса 1:5000-1:10000 масштабларындағы реже тийкарларынан пайдаланылады.

Релефнің баландлик қирқими оның муракаблигинен, хожалық Өлшемлеринен, оның шегарасындағы баландықлар парықидан келип шығып таңланады. Эрозияға қарсы иләжларды жойбарлау зәрүрлиги туўылса, қыя ер тиклиги (жерлер нишоблиги) картаси дүзиледи.

Жойбарлауда рельефни есапқа алмастан түриб, хожалық орайларын, шаруашылық фермаларын хәр қандай шегараларын, жолларды, ихота тереклери полосаларын дурыс жайластырыу, алмаслап егиулер, бағлар, жүзимзарлар, жайлаулар хәм пишензарлар аймақларын дүзіу мүмкин емес.

Хожалық майданын анықлауда оның улыұма хәм жер түрлери майданлары хәм олар сапасын сыпатлаушы жер есабы мағлыұматлары йиғиледи. Бунда жерге болған мүликшилик аймағын тастыйықлаушы гууалық, жерлер есабы хәм жер

ийелерін (жерден пайдаланыуларын) Ер ресурслары Мәмлекет комитетиниң район хизматида рүйхатга алыу, «Ўздаверлойиха» институти хэм оның ўәлаят бөлимлеринде бар және «Өзкадастркөринис» шуьба кәрханасы тәрәпинен жерлерди инвентаризациялау хэм жер мониторинги, атыз излениулер ўақтында алынған жер түрлери контурлари майданларын есапаш, графикалық есап материаллары мағлыўматларынан пайдаланылады.

Хожалык майданларын анықлауда хожалык аймағында жайластырыу басқа жер ийелери жерден пайдаланыулар, қоңсылар ҳаққында мағлыўматлар, ноАўыл хожалык зәрүрликлери хэм хожалыкдағы ишки қурылыслар ушын жер ажыратыу материаллары хэм йиғиледи.

Жер түрлери сапасының аўхалы хэм олардан пайдаланыу шараятларын бахалау ушын жерлерди хожалыкта ишки бахалау, аймақты агроэкологиялық районлестириу, кадастр хэм темали карталар хэм атласлар, жерлерден пайдаланыу хэм олардың ахволи ҳаққында мағлыўматлар, топырақ, топырақ-эрозия, агрохимевий, геоботаника излениулер материаллары және жерлердиң ўғир металлар, радиониклидлар, пестицидлар хэм басқалар пенен патасланған хэм зыянланкөпшиликти сыпатлаушы мағлыўматлар хэм йиғиледи хэм үйрениледи. Топырақ, топырақ-эрозия хэм агрохимевий излениулер материаллары топырақ қатламыга, оның химевий хэм механикалық қурамына, шудгор қатламынң калинлигине, топырақдағы гумус муғдарына, аймақтың эрозияға ушырау дәрежесине сыпатлама береді.

Аймақтағы атыз изертлеулерде топырақ контурлари хэм ювилатуғын жерлер жайласыуға анықлық киргизиу талап етилатуғын участкалар белгиленеди.

Геоботаника излениулер материаллары бойынша азык алынатуғын жер түрлери, айырым участкалардың азык беріу мүмкиншилиги хэм өсимликлери типлары бахаланады, геоботаник контурлардиң дурыс көрсетилгенлиги, өсимликлерди алмастырыу, пишензарлар хэм жайлауларды жақсылау зәрүрлиги анықланады.

Аймақтың патасланкөпшилик хэм зыянланкөпшиликти бахалау бойынша мағлыўматлардан консерхамцияланатуғын жер участкаларын белгилеу, оларды Аўыл хожалығыда пайдаланыудан шығарыу хэм патасланыудың Аўыл хожалығына хэм қоршаған-орталыққа унамсыз тәсирин азайтыу бүйича иләжлар системасын табақалестириу ушын пайдаланылады.

Камераль жер дүзиу тажергерлигида мелеорация хэм суу хожалығы ушын мағлыўматлар: география тармағы (дәрьялар, сойлар, булоқлар хэм басқа суу дереклери), көллер, жер асты артезиан суулардың тереңлиги хэм алынатуғын суу муғдары, суулар запастағыси, олардың сапасы хэм үйрениледи. Бар сууғарыу хэм изей қашырылатуғын жерлерди мәдений-техникалық иләжлар, суу хўжалиғини әмелге асырыу, сууғарылатуғын мәдений жайлаулар жаратыу жойбарлары үйрениледи. Жергиликли пайдали қазылма байлықлары (шағал, қум, лой в.х.) бар екенлиги хэм запастағылары ҳаққындағы мағлыўматлар йиғиледи.

Агротоғай мелиорацияси излениулер материалларын анализ етиуда бар қорғаушы тоғай полосаларын инвентаризациялау, олардың конструкциялары, тоғай ўстириш шараятлары хэм тоғай тереклерин хожалык жайласқан аймақта ўстиристинң өзгешеликлери, бар тоғай хэм мийўели тереклер нәллеры, тоғай хожалыклердиң бар екенлиги хэм олар мүмкиншиликлери ҳаққындағы мағлыўматлар үйрениледи.

Тәжірийбелік жұмыстары бар жолларды хәм жол қурылыстарын үйрениўни хәм өз ишине алады. Жоллардың класслары, ажыратылған ер полосалары кеңлиги, жол қурылыстары, қопләмелары типлары белгиленеди.

Хожалық жерлеринен пайдаланыў шараяты хәм тәртибин үйрениў ушын жергиликли меъорий нызамшылық актлары хәм хұжжетлери йиғиледи, районда жер участкаларынан пайдаланыўдағы шеклеўлер хәм мәжбүриятлар гезекчи картасы тахлил исленеди, сервитутлар белгиленеди.

Хожалықтың хәм жерлерден пайдаланыўдың ҳазирги аўхалын хәм келешектеги раўажланыўын сыпатлаўшы режелестириў, болжаў, дәстүрлеў, жойбарлаў, есапот материалларын йиғиш, үйрениў хәм системалестириў өз ишине күйидағыларды алады:

- район жер дүзиў сызылмаларын, жерлерди қайта бөлистириў сызылмалары хәм жойбарларын, хожалықлар аралық жер дүзиў жойбарларын, Аўыл хожалық кәрханаларын ислох қылыўды, жерлерди жергиликли ҳәкимшилиқ ықтыярынга бериў материалларын, болжаўлар, регионаллық дәстүрлер, ер ресурсларынан пайдаланыў хәм оларды мулохаза қылыў, эрозияға қарсы иләжлар сызылмаларын, шегараларын белгилеў хұжжетлери хәм хожалық аймағыға байланысдор еки оған тәсир ететуғын басқа жер дүзиў мағлыўматларын үйрениў;

- заҳ қочириш, суўғарыў, шур ювиш хәм топырақларын гипслаш, атызларын комплекс агрокимевий мәденийлестириў, бағларды, жемисзарларды, жүзимзарларды, мийўе нәлхоналарын жаратыў, мәдений-техникалық, тәблигин қорғаў хәм басқа мелиоратив иләжлар бүйича бар жойбарлық хұжжетлерди йиғиш хәм анализ етиў;

- бар халық системасының, халық жасаў орынларының, турақ-жай, өндириш хәм жол қурылысының келешектеги раўажланыўын және аймақлар раўажланыўының бұш режеси, Аўыл халық жасаў орынларын режелестириў хәм қурыў жойбарлары мағлыўматларын, Аўыл халық жасаў орынлары жерлерин инвентаризациялаў, меншиқ үй қапталы хожалығын, жәмәәтлик бағчилиги хәм огородшылығын, меншиқ турақ-жай хәм атыз-қовли қурылыстары материалларын үйрениў;

- арнаўлы ер фонды, қайта бөлистириў фондының бар екенлиги хәм олардан пайдаланыў бүйича материалларын және өткерилген жерлерди қайта бөлистириў, жер түрлерин пайларға бөлиў, пухәраларға ер бериў, жерлер ижарасы, узақ хәм қысқа мүддетли жерлерден пайдаланыў, ер салығы, ер ушын ижара ҳақи муғдарлары, жердің баҳасы бүйича мағлыўматларды системалестириў;

- хожалықта Аўыл хожалық өндиристиң ҳазирги жағдайы хәм келешектеги раўажланыўын сыпатлаўшы мағлыўматларды (кәнийгелесиў, тармақлар қурамы, экин майданлары қурамы, Аўыл хожалық егинлери өнимдарлығы, шарўа маллары бұш саны өлшемлери хәм жайласыўы, олардың махсулдорлиги, азық базасы, озиклантириш типлары хәм рационлары, тохәмрларды сақлаў усыллары, тийкарғы хәм айланма фондлар мийнет ресурсларының бар екенлиги, аўхалы хәм пайдаланылыўы, өндиристиң оқирги 3-5 жылдағы экономикалық саморадорлиги көрсеткишлери) үйрениў хәм анализ етиў.

Камераль жол пенен алынған барлық мағлыўматлар хожалықта ишки жер дүзиў жойбарына жер дүзиў тайжергерлиги материалларында умумлаштириледи.

Аймақтаги атыз жер дүзиў изертлеў дәстүрини (режесини) тайерлаш процессинде төмендегилерди сыпатлаўшы мағлыўматлар йиғиледи:

- хожалық жайласқан регионның агроклиматый шараятлары – физикалық-жуғрофий факторларды (рельеф, топырақлар, өсимлик қатламы, жыл фасллардың узынлығы, иссиқлик хэм самал режими, ёғингаршылық, қор қоплами, инсоляция х.т.б.), самал хэм суў эрозиясы процесслерин, намланиш шараяты хэм аймақтың мәдений-техникалық аўхалын;

- хожалықтың жер ийелиги (жерден пайдаланыўи) – оның район орайига, Аўыл хожалық өнимлерин сотиш, орынларына салыстырма жайласқан орнын, халық жасаў орынларының, мийнетга қәбилети халықтың, соның ишинде қишлоқ хожалық кәрханасыда ишлайтуғын, бар екенлигин (саны), басқа пайдаланыўшылар участваларының майданы, саны, ўлачамлары хэм жайласыўы, жер түрлери қурамы хэм дүзилиси, жерлерден пайдаланыў тәртиби хэм шараятларын, жерлердиң аўхалын, халық жасаў орынлары шегаралары ишинде хэм олардан тысқарыда жайласқан, Аўыллар хәкимшилики бийлигиндеғы жерлерден пайдаланыўды;

- хожалықтың шөлкемлестириў-өндирис бөлимлериниң өлшемлери хэм жайласыўын, хожалықтағы ишки ихтисослашиш, өндирис орайларының шу жумлада, шарўашылық фермаларының жайласыўын, өндирис имаратларының аўхалы хэм сикимини, олардың аймақта жайласыўын, механизациялаўтириш дәрежесин, органик уғитлардан пайдаланыў шараятын хэм қоршаған орталықни қорғаў;

- жоллар хэм жол қурылысларының, тәбийий хэм суўний суў объектлери хэм басқа улыўма хожалық әҳмийетине ийе инженерлик қурылысларының аўхалын хэм жайласыўын, хожалық шегарасыда магистрал қувурлар, электр узатыў, байланыс тармақлары х.т.б.;

- өндирис бөлимлери бўйича Аўыл хожалық жерлери қурамы хэм тузулишини, мелиорацияланған хэм жақсыланған жерлердиң бар екенлигин, тәблигин қорғаў, жерлерди эрозиядан қорғаў ҳуқықый тәртипке хэм пайдаланыў шараятларына ийе жерлер майданларын;

- хожалықта өзлестирилген алмаслап егийўлер типлары, түрлери, саны өлшемлери хэм жайласыўын, атызлар хэм исши участкалардың, атыз жоллардың жайласыўын, қорғаўшы тоғай тереклердиң, атыз шертеклердиң, атыз суў тәмийнат дереклериниң майданлары хэм аўхалын, алмаслап егийўлер аймағын дүзиўдиң кемшиликлерин;

-мийўе-резавор тереклери аймақларын шөлкемлестириў (түрлжер хэм сортлардың бригада участкалар, жол тармағынң бар екенлиги хэм жайластырыўи).

Болардан тысқары, жер дүзиў тажергерлиги жараенида алдын өткерилген жер дүзиў жойбары, оның қурам бөлимлери хэм элементлери бойынша өзлестириў дәрежеси үйрениледи, бар өндиристи хэм аймақты шөлкемлестириўдиң кемшиликлери хэм айырым жойбарвий шешимлердиң өзлестирилмаганлигинң себеплери анықланады.

Камераль тажергерлик жараенида, материалларни анықлаў, үйрениў хэм улыўмаластырыў тийкарында олардың толықлиги хэм исенимлиги анықланады, аймақтаги жер дүзиў излениўлерни өз ишине алатуғын, атыз тажергерлик жумыслардың мазмуны хэм хжми белгиленеди.

5-Лекция. Дала (атыз) жер дүзиў излениўлери

Реже:

1. Шаруашылық фермаларын хәм басқа өндирис орайларын жайластырыу
2. Илимий-тексеріу хәм жойбарлау институтлары усыныслары
3. Жер дүзіу излениулер хәм реже-карта материаллары

Ауыл хожалық кәрханалары аймақларындағы жер дүзіу излениулердин тийкарғы ўазыйпалары төмендегилер есапланады:

- жойбарды дүзіуде қатнашувчи жойбаршылар хәм қәнийгелерди хожалық жер ийелиги (жерден пайдаланыуи) өндирисин раўажландырыудың, жерлерден пайдаланыу және оны қорғау қылыудың ауҳалы хәм тийкарғы жөнелислери менен орнында таныстырыу.

- хожалық жер фонды, аймақтың дүзилиси хәм мухандислик жиҳозланыуы, жаңа жерлерди өзлестириу, жер түрлерин мелиоратив хәм тәбиятты қорғау бойынша жақсылау, жумыслардың бағдарлары, жерге унамсыз тәсир дереклери, жерлерден пайдаланыу, оларды жақсылау хәм қорғау бойынша алдын өткерилген жер дүзіу иләжлардың самаралықдорлиги ҳаққында қосымша информатикалар алыу хәм мағлыұматларға анықлықлер киргизиу;

- Ауыл хожалық кәрханалары, фермер хожалықлары басшылары (Баслықлары) хәм қәнийгелери менен ушырауиш, олардың тузилатуғын жойбар бойынша тилеклерин, экономикалық манфаатларын анықлау.

- аймақта жер дүзіу атыз излениулер ўақытида:

- ҳәр бир ер контурниң майданы хәм шегаралары, жер түрлери курамы, олардың сапасы хәм мәдений-техникалық ахволи, ҳақиқатда пайдаланыуи, суўғарылатуғын хәм изейи қашырылатуғын жерлер шегаралары, және арнаулы тәбиятты қорғау, куруқхона хәм рекреацион статусға ийе жерлер анықланады;

- Ауыл хожалығы өндирисинде пайдаланылмайтуғын, лекин өзниң тәбийий өзгешеликлери бойынша шудгорлаш, терекзарларға, пишензарларға хәм жайлауларға өзлестириу ушын жарамлы жерлер анықланады;

- түптен хәм жүзеки жақсылау бойынша жумысларды өткеріу зәрүрлиги бар, суўғарыу ушын жарамлы хәм изей қочириш талап ететуғын Ауыл хожалық жерлери участкалары таңланады, дәрьялар, көллер хәм суў бассейнлеринен суўғарыу ушын пайдаланыу мүмкиншилиги үйрениледи;

- батпақлықлар, батпақласқан хәм артықша наманған Ауыл хожалық жерлери үйрениледи, олардың тәбийий қоршаған орталықниң экологиялық ауҳалындағы роли, изей қашырыудың мақсетке муўапықлығы хәм техникалық мүмкиншиликлери анықланады;

- мелиорация бойынша жумысларды өткеріу ушын жарамлы шўр хәм шорланған жерлер анықланады;

- қумлар, жыралықлар, қыя ер үйрениледи хәм оларды өнимдар жерлерге авлантириш бойынша иләжлар белгиленеди;

- бағлар, жүзимзарлар хәм резаворлардың ауҳалы баҳаланады, ҳәр бир контур бойынша тереклердин түрлери, сортлары, езиши, сивраклашиши, зараланиш, зыянкунанатызр хәм кеселликлер бар екенлиги кўрсатилиб, сапа баҳалауи өткериледи, тереклер егиу ушын жарамлы жерлер массивлери таңланады, контурли егиу, қыя ерди террасалаш, мәдений-техникалық хәм басқа иләжларды өткеріу ушын участкалар ажыратылады;

- эрозияға ушыраған жерлер үйреніледі, олардың эрозияланиш дәрежесі анықланады, бар эрозияға қарай гидротехникалық құрылыстар, ихота тоғай теректері, эрозияға қарсы техникалықаның бар екенлігі үйреніледі, агротехникалық, тоғай мелиоратив және гидротехникалық иләжардың эрозияға қарсы нәтижелілігі, жаңа ихота полосаларын және гидротехникалық құрылыстарды құрыу, барларын тағмырлаш екі жетілістіріу зәрүрлігі белгіленеді;

- тау-кон жұмыстары, құрылыс және басқа жұмыстарға бузылған участкалар анықланады, бузылған жерлердің ахволи, олардың тәбійий қоршаған орталыққа тәсірі белгіленеді, аз өнімдарли жерлерді топырақ менен қаплау және рекультихәмциялау үшін мөлжелленген топырақтардың өнімдар қатламын сақлайтуғын жой анықланады;

- аймақты химиялық және радиоактив патаслантитувчи, жерлерді захәрловчи, ахлотлар және басқалар менен қопловчи дереклер белгіленеді, хәр хил объектлердің (санаат, ауыл хожалығы) қоршаған-орталыққа тәсірі анықланады,маданли және органик уғитлар, захәрли қимёвий бирикпеллар складхоналарының жайласқан уринлары урганилди, консерхәмциялау және Ауыл хужалигі пайдаланыудан шығарылиши керек болған участкалар аникланды;

- турмыс, өндіріс, атыз және жайлау суу тәмийнат үшін пайдаланылатуғын суу дереклерін құрыу зәрүрлігі анықланады;

- хожалықтың халық жасау орынлары және өндіріс орайлары, атыз шертектері және езги лагерлері үйреніледі, ески Ауыллоқтарды тиклеудің, жаңа турақ-жай және өндіріс құрылыстарының мақсетке мууапықлығы анықланады, өндіріс орайлары шегарасыдағы пайдаланылмайтуғын артықша жерлер, өндіріс имаратларының аухалы, сиқими және олардан келешекте пайдаланыу белгіленеді;

- хожалықтағы жол тармағы және жол құрылыстары үйреніледі және тексеріледі, хәр бир жолның зәрүрлігі және юк өткеріу қабілеті, жолларды құрыу және тағмырлашга, керексиз атыз жолларын өзлестіріуге болған талап белгіленеді;

- хожалықта алмаслап егіулер бар екенлігі белгіленеді, Ауыл хожалық егінлері майданларының сүрім жерлердің хәр хил участкалары бойынша охирги 2 жылда жойлаштирилиуи, топырақтарға ислеу беріунің, егіудің тийкарғы ұйналиши, жерлердің бегона ұтлар менен патасланыуы сызылмада акс эттиріп, анықланады.

Фермер хожалықтары аймағындағы жер дүзіу изертлеулерде хожалық орайи аймағын зоналарға (жасау және өндіріс) бөліу, өндіріс және социаллық инфраструктурани объектлерін құрылыс жойбарлау, санитария-гигиена, зооветеринария және басқа талаптарды есапқа алып, жайластыруу мәселелерін тийкарли шешіу үшін информатика алыныуы керек.

Басшылар және қәнийгелер тилеклерін үйреніу ихтисослашиш, өндірісти, мийнетти және басқарыуды келешекте шөлкемлестіріу, экин майданлары құрамы, алмаслап егіулерді сақлаб қалыу және жаңаларын енгізіу, озуқа базасын шөлкемлестіріу, құрыу және ободонлестіріу, анық жер участкаларының аймақтарын дүзіу бойынша олардың пикирлерін анализ етіу және есапқа алыуды өз ишине алады.

Зэрүр жағдайларда арнаулы топырақ-эрозия, тоғай-мелиоратив, гидротехникалық, мелиоратив, мәдени-техникалық, суу хожалығы, жол ямаса басқа түрлердегі атыз излениулер өткериледи, бар көрсетпелер хәм йуриқнамаларға сай түрде есаплап майдөншеллилары, тереңчалар, қазыу жұмыслары орынланады, аналитикалық излениулер ушын топырақлардан, суулардан намуналар аналитикалық тексеріулер ушын алынады.

Жер дүзіу излениулерни, тийкарынан, қурамына жер дүзіу бойынша жойбар институти қәнийгелеринен ибарат топар болған хайбат хожалық қәнийгелери қатнасыуында ўтказади.

Шарўашылық фермаларын хәм басқа өндирис орайларын жайластырыу ушын жаңа жой таңлауда комиссия қурамына Ер ресурслары комитетиниң район хызмети Баслығы, район архитектори, санитария хәм ёнғин Қадағалаулары, тәбиятты мухафаза қылыу комитети ўәкиллери киритиледи.

Таярлық жұмыслары хәм аймақта жер дүзіу излениулер нәтийжелери бойынша жерлерден кейин-ала пайдаланыу, оларды мухафаза қылыу хәм жақсылау, хожалықта ишки жер дүзіудиң тийкаргы мәселелерин шешиу бойынша алдыннан жуўмақлар шығарылады.

Аймақтаги жер дүзіу излениулерның нәтийжелери атыз журналида көрсетиледи, далолатнамада умумлаштириледи хәм сызылмада көрсетиледи.

Атыз журналида айырым трансформациялау хәм жақсылау ушын мөлжелленген ямаса өз формалини, шегарасыни хәм майданын басқартирадиган жер түрлери контурлари хәм олар топарлардың тәртип номерлери хәм майданлары көрсетиледи оларға сапасый сыпатлама (релефи, топырақлары, өсимликлери, өнимдарлығыне, жерлерди экономикалық бахалау баллары бойынша) бериледи; кейин-ала у ямаса бул жер түри сыпатында. Алмаслап егиулерда пайдаланыу бойынша усыныслар келтириледи, хәр хил түрдеги жақсылаулар нәзерде тутылады.

Журналда өндирис орайларын кеңейтиу ямаса артықша майданларын алыу ушын мулжалланған өндирис орайларының, олардағы имарат хәм қурылыслар жайласыуының абриси (сызылмасы) чизиледи.

Яна халық жасау орынларындағы халық сонлары, имарат хәм қурылыслардың бар екенлиги, олардың қийматлары, тохәмрлар Бас саны, аймақтың мухандислик жиҳозланыуы ҳ.т.б.бойынша жазыулар орынланады.

Атыз журналини тўлдирувчи, айирим жағдайларда болса оның орнына ўқитувчи жер дүзіу излениулер далолатнамасында жерлерден ақылға муўапық пайдаланыуды шөлкемлестириу ушын зэрүр төмендеги мәселелер өз аксини табады хәм сыпатланады: хожалықтың шөлкемлестириу өндирис тузулиши, хожалық орайларының аўхалы хәм келешектеги раўажланыуы, ер пайларынан пайдаланыу тәртиби, олар тийкарында өндирис бөлимлерин қәлиплестириу; жаңа жолларды, суу дереклери хәм басқа аймақты үскенелеуниң мухандислик объектлерин қурыу хәм барларын таъмирлаш зэрүрлиги; сүрим жерлерге, трансформацияланатуғын терекзарлар, пичонзорлар, жайлаулар ер массивлери хәм участкалары; жақсылау хәм мухафаза қылыу бойынша гидротехникалық иләжлар нәзерде тутылған ер массивлери хәм участкалары; мәдени, суўғарылатуғын пишензарлар хәм жайлауларға ажиратилатуғын массивлердиң майданлары, жайласыуы хәм аўхалы және оларды өзлестириу хәм жақсылау бойынша зэрүр иләжлар; эрозияға ушыраған жерлер, зэрүр эрозияға қарсы

иләжлар; бузылған, патасланған хәм зыянланған жерлер, оларды концерхәмциялаў, топырақ менен қаплаў хәм рекультихәмциялаўдың мақсетке муўапықлығы; жер ийелери хәм жерден пайдаланыўшылардың өндирис бөлимлерин хәм хожалық орайларын, өндирис хәм инфраструктура объектлерин жайластырыў, жер түрлери хәм альашлаб егиўлерди шөлкемлестириў, олардың аймақларын дүзиў бойынша тилак-тилеклери.

Жер дүзиў излениўлер сызылмасында көрсетиледи: жер түрлериниң барлық контурлариниң бар жайласыўы хәм олардың анық шегаралары; Аўыл хожалығы ушын өзлестирилиўи, трансформацияланыўы, жақсыланыўы, концерхәмцияланыўы, рекультихәмцияланыўы (журнал хәм излениўлер далолатнамасындан) керек болған массивлер хәм жер түрлери контурлари; өндирис бөлимлериниң бар хәм тахминий жаңа шегаралары; басқа жер ийелери хәм жерден пайдаланыўшылар жерлериниң, Аўыл мамурияти бийлигиндеғы жерлердиң шегаралары; пайдаланыўда арнаўлы тәртипке хәм шараятларға ийе жерлер массивлери хәм шегаралары; мелиорацияланған хәм суўғарыўға, изейни қасырыўға, мәдений-техникалық жумысларды өткериўға мөлжелленген жерлжер участкалары хәм шегаралары; өзлестирилген алмаслап егиўлер, атызлар хәм исши участкаларының, олардың майданлары хәм шегаралары хәм да Аўыл хожалық егинлериниң ақырғы 2 жылдағы майданлары көрсетилген жайласыўы; топыраққа ислеў бериўниң тийкарғы йуналиши, терекзарлар, жоллар, хәр қыйлы мухандислик қурылыслардың бар хәм көзланаётган жайласыўы.

Камераль таярлық хәм аймақтағы жер дүзиў излениўлер нәтийжесинде алынған мағлыўматлар тийкарында, таййоргарлик жумыслары даўамында ери дүзиллип атырған Аўыл хожалық кәрханасы жерлерин агроэкологиялық бахалаў өткизилиўи хәм жерлердиң Аўыл хожалығына жарамлылығы сызылмасы дүзилиси мүмкин.

Илимий-тексерий хәм жойбарлаў институтлары усынысларына муўапық жерлердиң Аўыл хожалығы ушын жарамлылығының тийкарғы өлшемлары сыпатында топырақлардың жерлерден экологиялық хавфсиз хәм ихтисодий нәтийжели пайдаланыў, олардың мелиорациялаў хәм коргау қылыў системаларын таңлаўға сезилерли тәсир көрсетиўши, турақлы тәбийий өзгешеликлери тупламидан (рельеф, механикалық қурамы, намланиш хәрактери хәм дәрежеси, эрозия процесслери, шорланыў хәрактери хәм дәрежеси, хәм Басқ) пайдаланылады.

Аўыл хожалығы ушын жарамлылығын белгилеўде яна арнаўлы тәбиятты коргау қылыў, қорықхана, саламатластырыў, рекреация хәм тарийхий-мәдений статусқа хәм пайдаланыў шараятларына ийе жерлер хәм есапқа алынады. Жерлердиң Аўыл хожалығы ушын ёроқлилигин белгилеўдеғы экономикалық талаптар бу босқишда есапқа олинмайди, олар кейин-ала жойбарды ислеўде этибарға алынады.

Жерлерди Аўыл хожалығы ушын бойынша бахалаў процессинде хәр қыйлы Аўыл хожалық жерлери (сүрим жерлер пишензарлар, жайлаўлар) ушын көпроқ жарамлы участкалар топарлары ажыратылады. Бу топарлардың хәр бири ишинде жерлер классларға бөлинеди, олардың барлық майданларында жоқары экономикалық хәм экологиялық нәтийжелилик менен бир қыйлы дехконшылық (регионаллық интенсив шеклеўлерсиз, эрозияға қарсы. Шорланған, шўрхак, артықша намланған, қумлық хәм басқа пайдаланыўда арнаўлы ёндошув талап

ететуғын жерлердеғы дехконшылық системалары, ұтлоқшылық системасы), хамда жерлерди мелиорациялаў системалары қолланыўи мүмкин.

Жерлердин ажыратылған топарлары хәм класслары хожалықтың режелестириўтирилатган қәнигелесиўи, экин майданлары қурамы, жер түрлери хәм майданлары, Аўыл хожалық егинлердин хосилдорликлери бойынша жойбарлаўға тапсырма ислеў ушын мағлыўматлар таярлаўда, хамда хожалықта ишки жер дүзиў жойбарын ислеў жараенида пайдаланылады.

Хәзирги ўақытта жер дүзиў бойынша жойбар хәм илимий-тексеріў институтлары және олардың кәрханалары жер дүзиў жумысларын компютерлерден пайдаланыб орынлаўдың жаңа технологияларына өтиўмоқда. Арнаўлы технология бойынша ислеў берилген хәм дешифровкаланған аэрофотокөринислер атыз жер дүзиў хәм изертлеў жумыслары көлемин минимумгача қысқартириш мүмкиншилик береді.

Жер дүзиў излениўлер хәм реже-карта материалларына анықлық киргизиў нәтийжелери бойынша жер дүзиў дәўириндеғы хожалық жер түрлери майданларына анықлық киритиледи, олар жер кадастры мағлыўматлары менен салыўтириледи, парықлар келип шығыўи себеплери анықланады хәм салыўтириш нәтийжелери далолатнама менен рәсмийлестириледи. Кейинги жойбарлаў ушын тийкар болып хызмет ететуғын жерлердин экспликацияси дүзиледи.

6-Лекция. Жойбарлаў ушын тапсырма ислеў

Реже:

1. Хожалықтың шөлкемлестириў-өндирис дүзилисин, өндирис бөлимлериниң курамын, санын хәм өлшемлерин анықлаў
2. Жойбарлаў ушын тапсырма ислеў
3. Хәзирги ўақытта жерлерди қайта бөлистириў

Хәр қыйлы болжаў, реже алды хәм жойбар алды жумыслары, таярлық жумыслары материаллары тийкарында жойбарлаў ушын тапсырма дүзиледи. Жойбарлаў ушын тапсырманы ислеў жер дүзиў бойынша жойбарлаў хәм илимий-тексеріў институти ямаса оның бөлимлери қәнийгелери тәрөпинен, хожалық басшылары хәм қәнийгелери қатнасыўында орынланады. Тапсырма жойбар институтида, Аўыл кәрханасыда корип шығылады хәм жойбар бүйуртмачиси тәрөпинен тастыйықланады. Ол жойбарлаў ушын тапсырманы ислеўде хәкимшилик район жер дүзиў чизилмалары, хожалықлар аралық жер дүзиў жойбарлары, хәр қыйлы техникалық-экономикалық есап-китап хәм тийкарлаўлар (Егер олар технологиялық жақтан хожалықта ишки жер дүзиў жойбарындан алдын орынланатуғын болса хәм Әсиресе, Егер жойбарды ислеў бир-бирлары пенен өз-аралық байланыслы Аўыл хожалық кәрханалары топарлары бойынша бир ўақытта өткизилип атырған болса) материалларынан пайдаланылады. Жойбарлаў ушын тапсырмада яна жерлерден пайдаланыў хәм оларды қорғаўдың регионаллық (жергиликли) дәстүрлери көрсеткишлери өз аксини табады, олар хожалық өндириси хәм аймаққа тийисли Буллиб, ресурслар пенен тәминланады хәм қаржыластырыўтириледи.

Жер дүзиўши-жойбарлаўшылар ушын жойбарлаўға тапсырманы ислеў-хожалықта ишки жер дүзиў жойбарын дүзиўден алдыңғы ең әхмийетли

босқишдир. Жойбарлау үшін тапсырма жұмыстарының тийкары болып таййоргарлик жұмыстары дауамында алынған материаллар хэм мағлыұматлар хызмет етеди.

Барлық жағдайларда жойбарлау үшін тапсырма төмендеги мағлыұматларды уқарсыа мужассамлестириуи керек:

- жойбарлау үшін тийкар;
- жойбардың есапланған (мөлжелленген) уақтың;
- есапланған мүддетга хожалықтың қәнигелесиуи хэм хожалықлар аралық байланыслары (зәрүр жағдайларда);
- дийханшылық хэм шаруашылық ялпи махсулотларын өндиристиң, олардың түрлери бойынша натурал көринисдағы көлемлериниң пәски шегарасы;
- жерлерден пайдаланыу тәртиби,
- хожалықтың келешектеги шөлкемлестириу-ишлб шығарыу дүзилиси, хожалықтағы өндирис бөлимлериниң түрлери, саны хэм қәнийгелесиулері,
- Ауыл хожалық егинлери майданлары курамы, өнимдарлығы, терекзарлар хэм ем-хашак алынатуғын жерлер өнимдарлығы,
- товарлар бас саны хэм махсулдорлиги, усыныс етилген азыкландырыу рационлары,
- жол хэм суу хожалығы қурылыслары бойынша иләжлар,
- сүрим жерлерге хэм басқа кишлоқ хожалық жерлерине өзлаштирадиган, сууғарыуға, изейини қасырыуға, рекультихәмциялауға молжалланаётган жерлердиң тахминий майданлары,
- түптен хэм жүзеки жақсылау үшін мөлжелленген Ауыл хожалық жерлериниң тахминий майданлары,
- жерлерди мухофаза қылыу бойынша режелестириутирилаётган иләжлар,
- жойбарға басқа усыныслар хэм тилак истаклар.

Бул мағлыұматларды таййорлашда жерлерди экономикалық бахалау материалларынан, таярлық жұмыстары дауамында өткерилген олардың аухалын хэм пайдаланылыуыни анализ етиу нәтийжелеринен пайдаланылады.

Соны есапка алыу керекки,тапсырманың кяпшылық кўрсаткжұмыстары көп шешимлилик, оптималлашиш хәрактерине ийе хэм көплеп факторларға байланыслы болады. Кўрсаткжұмыстарды анықлау процессинде экономикалық-математикалық, экономикалық-статистикалық усыллар хэм компьютерлерден пайдаланылады.

Хожалықтың шөлкемлестириу-өндирис дүзилисин, өндирис бөлимлериниң курамын, санын хэм өлшемлерин анықлау

Бөлимлер хэм хожалық орайларын жайластырыуда жойбарлау хожалықтың шөлкемлестириу-өндирис дүзилисин аослашдан, оны жер ийелиги хэм жерден пайдаланыудың, халық системасы, өндиристи хэм аймақты шөлкемлестириудың өзгешеликлери пенен бағлашдан Басланады. Хожалықтың шөлкемлестириу-өндирис дүзилиси-Бул хожалықтағы ишки өндирис бөлимлери хэм басқарыу аппаратиниң мынандай уйғунлашувини билдирадики, унда өндиристи белгили дәрежеде шөлкемлестириу хэм басқарыу, жерди, басқа өндирис куралларын хэм мийнет ресурсларын бириктириш хэм олардан пайдаланыу тәмийинленеди. Бул дүзилис қөншеллилик әпиуайы болса, өндиристи басқарыу шунчалик еңил

болады, хәкимшилик басқарыу аппаратыни сақлау ушын ғәрежетлар аз болады. Хәзирги уақытта көпроқ тармақли, аймақлық хәм аралаш тузилжумыслар учрайди.

Тармақли дүзилис кәрханани орайласқан басқарыуды ихтисосласқан бөлимлер (тармақлар-атызшылық, азык өндирис, овощ шылық, бағшылық бойынша шөлкемлестирилетуғын цехлар, бригаатызр, звенолар, фермалар) искерлик көрсетиуи пенен үйғунлаштириледи. Оны майданы үлкен болмаған, ықшам жер майданына, битта тийкарғы ахоли жасау орынға, ер массивлери пенен жақсы жол байланыссига, өндиристиң жоқары дәрежеде ихтисослашига хәм концентрациялауига ийе хожалықларда қуллаш мақсетке мууапықдир. Бундай дүзилис хәкимшилик хәм технологиялық басқарыудың тығыз бағланишга тийкарланған хәм малакали кадрлар пенен тәмийинленген, өндиристиң механизациялаутирилиу дәрежеси жоқары болған кәрханаларда еңжоқары нәтийже береди. Ол көплеп овощ -сутшылық, мийуе-жүзимшылық, сутшылық хожалықлары ушын хәракетлидир.

Аймақлық дүзилис орайий аппарат хәм комплекс өндирис бөлимлерин (бөлимлер, өндирис участкалары, комплекс бригаатызр) нәзерде тутеди. У тийкарынан, еки ямаса уч басқышлы (мәселен, кәрхана-комплекс бөлим-ихтисосласқан бригада) болады. Кәрханани басқарыу аппараты орайий Аўылда, комплекс бөлимлеринки өндирис участкалары Аўылларында, ихтисосласқан бригаатызрдыки болса фермаларда, атыз шертеклеринде еки басқа өндирис орайларында жойлашади.

Бундай типдағы дүзилис кең аймағын ийелеген, бир неше халық жасау орынларына, жер ийелигине (жерден пайдаланыуға) еки исленетуғын жерлердиң үлкен ажралған массивлерина ийе хожалықларда пайдаланылады. Оларда, тийкарынан, жер дүзиудиң Басланыуынеше бар аймақтың шөлкемлестирилиуи бар; Бул жағдайда тармақлар бойынша басқарыу принципи олардың көп қыйлылығы хәм тарқоқлиги себепли жарамсыз болады.

Аймақлық дүзилис узақ синовдан өтти хәм мәмлекетиниң хәр хил регионларында, хәр хил өндирис типларындағы Аўыл хожалық, Әсиресе, пахташылық, хәм ғалла-шаруашылық кәрханаларында кең тарқалған.

Аралаш дүзилис жоқарыда көрип шығылған аймақлық хәм тармақли принципларды азык мужассамлаштиради. Ол орайий басқарыу аппатига комплекс өндирис бөлимлериниң хәм ихтисосласқан бригаатызрдың (цехлардың) туурыдан-тууры буйсонышини нәзерде тутеди. Оны концентрациялау хәм технологияларды жақсылау еркин бөлимлерге ажыратылатуғын, тийкарғы тармақларды жадаллик пенен ривожлантраетган, бир неше ири Аўылларды камтып алатуғын еки бир неше тарқоқ массивлерда өндиристи әмелге оширидиган кәрханаларда енгизиу усыныс етиледи. Булнда ихтисосласқан тармақлар орайий аппаратинг тиккелей Қадағалау остида қалады.

Хәр қыйлы шөлкемлестириу-өндирис тузилжумысларын қоллау мысаллары (уч хожалықта) 16-сүүретда көрсетилген. Бириншисида өндиристи басқарыудың тармақли (цехли) дүзилиси қабыл қылынған; деҳқоншылық цехи, оған алмаслап егий бириктирилген хәм сут фермасыга, от-жем жетистириу бригадасига ийе шаруашылық цехи (оған азык алмаслап егийи, суўғарылатуғын мәдений жайлау, табиий жайлаулар хәм пишензарлар бириктирилген) бар. Болардан тысқары, хожалықта жердемчи цехлар (қурылыс, транспорт хызметини көрсетиу х.т.б.) бар. Цехли тузилисти енгизиуге жер ийелигиниң киши майданы, оның ықшамлығы,

Ауылдың орайда жайласуы, жақсы ривожланған жол тармағы мүмкиншиликият яратади.

16-сүүрет. Хожалықтың шөлкемлестириу-аймақлық дүзилиси: А-тармақли; б-аймақлық; в-аралаш.

Екинши хожалық шама менен майданы бойынша үш барабар үлкен, жыралықлар пенен бөлінген ер массивлери бөлимлерина хәм бир неше халық жасау орынларына ийе. Сонлықтан Бул жерде өндиристи басқаруудың аймақлық дүзилиси танланған. Түртта бөлим шөлкемлестирилген, олардың хәр бирида бириктирилген алмаслап егиулерин болған атызчалик бригаатизры хәм азық алынатуғын жерлерине ийе фермалары бар; ушынчиси бөлимда болардан тысқары бағшылық бригадасы хам искерлик көрсетеди. Хәр бир бөлимнің өз идарасы, Булхгалтерияси, гаражи, Ауыл хожалық техникаларын сақтау таъмирлаш хәм оларға хызмет көрсетиу, дон хәм шу. сақтау орынлары бар.

Учинчи хожалықта аралаш шөлкемлестириу-өндирис дүзилисидан пайдаланылған. Бул жерде екинши хожалықтағы бөлимлерге уқсас қурылған еки өндирис участкасы пайда етилген. Шу пенен бир қатарда, орайий аппаратта туурыдан-тууры бағшылық бригадасы, жүзимшылық цехи хәм овощ шылық цехи бүйсундирилған.

Хәзирги уақытта жерлерди қайта бөлистириу, ер пайларын ажыратуу, хожалықта ишки бөлимлерди қайта рәсмийлестириу, иштимойи инфраструктура объектлерин жергиликли хәкимшиликлерге бериу себепли, Ауыл хожалық кәрханаларында аралаш дүзилис көпая Баслады.

Хожалықтың шөлкемлестириу өндирис дүзилиси тийкарланғандан кейин өндирис бөлимлериниң формалары, саны хәм өлшемлери ҳаққындағы мәселе шешиледи. Хозир аграр өзгерислери нәтийжесинде кәрханаларда көплеп фермер хожалықлары хәм тижорат хисобида, ижарада, пудратда, хамда ширкетлар хәм басқалар сыпатында ислеуши бөлимлер пайда болды. Хожалықта ишки жер дүзиуди өткериуде қандай өндирис бөлимлери хәм қандай принциплар тийкарында ер алыуы кереклигин, ер қандай мүддетта оларға бириктирилиуини белгилеу, Булл жерлердиң жайласқан орнын, майданлары хәм шегараларын аниклаш үлкен әхмийетине ийе. Аймақлық улыўмалыққа, жерди бириктириш усылына хәм иерархиялик дәрежесине байланыслы ҳалда, әдетте, бөлимлерди (өндирис участкалары, цехлар), бригаатизрды, пудратчиларды ҳ.т.б. бир-биринен ажыратуади.

Бөлим (өндирис участкасы) - Бул дийханшылықта хәм чорашылықта хәрқыйлы ихтисосласқан бир неше бригаатизрдан қурам топған, бирден-бир аймаққа бирласқан, бригаатизр ушын улыўма тийкарғы өндириске хызмет көрсетиу хәм оны басқаруу бойынша бөлим хәм кучимча хызметларға және улыўма өндирис хәм социаллық инфраструктураға (өндирис орайи, электр, газ, иссиқлик хәм суу тәмийнат, атыз шертеклерин, ошхоналар ҳ.т.б.) ийе ири көп тармақли бўлинмадир.

Мазкур формаға комплекс ямаса атызшылық бригаатизры деп аталатуғын, мураккав өндирис дүзилисига ийе көп тармоқли хәм тармақ бөлиниулерин хәм киреди.

Бөлимлер хозир жер майданлары өлшемлери бойынша йирик Ауыл хожалық кәрханаларында учрайди.

Цех – Бул өндирис участкасына ұқсас, хожалықтағы ишки бұлинма. Бирок цехлар, тийкарынан комплекс емес, ал тармақ хәрактерине (мәселен, дийханшылық хәм от-жем жетистириў цехи) ийе хәм бир неше бригададан курам табады.

Өндирис бригадасы деп жер хәм басқа өндирис кураллары узақ мүддетга бириктирилген, тийкарынан өз күши пенен бирден-бир басқарыў остида мийнетти кооперациялаў хәм бөлиў тийкарында бир ямаса бир неше өним өндирис бойынша барлық жумыслар циклини орынлайтуғын ишлилердин удайы жәмәәтликсига айтиледи. Атызшылық, сабзохәмтшылық, бағшылық, ем-хачак жетистириў хәм шарўашылық бригаатызры (фермалары) деп олар бир-биринен ажыратылады.

Өндирис участкаларынан оларалықк бригаатызр ишлилер саны хәм жер майданлары бойынша киши, унча курамалы болмаған дүзилесга (тийкарынан, звенолар хәм пудратчилардан қәлиплескен) хәм тор қәнийгелесиўке ийе болады.

Хожалықта ишки жер дүзиў жойбарында бөлимлер, өндирис участкалары, бригаатызр, цехлар саны, өлшемлери хәм жайласатуғын орны белгиленеди, оларға жерлер бириктириледи.

Хожалықта ишки бөлиниўлерге наТек дийханшылық, ал Аўыл хожалығына хызмет көрсетиўши (таъмирлаш, транспорт), Аўыл хожалық өнимлерин таярлаў хәм қайта ислеў бойынша, және саўда, курылыс, хәр қыйлы касблар хәм басқалар пенен шуғылланыўшы бөлиниўлер хәм киреди.

Жер дүзиў жойбарының кўрилаётган бөлимида физикалық хәм юридикалық тәреплерге мүликшилик пай есабына берилетуғын имаратлар, имаратлар хәм курылыслар, жергиликли өзин-өзи басқарыў органлары балансига берилетуғын социаллық тараў хәм инженерлик инфраструктура объектлери ийелеген жер участкалары шегаралары хәм майданлары хәм белгиленеди.

Хәр қыйлы мийнет жәмәәтликлигина бириктирилатуғын ер массивлерин қәлиплестириў хәм майданларын анықлаўда төмендеги принциплерге әмел қылыў керек:

- хожалықта жерлерди бөлистириў, оларды анық бөлимлер хәм мийнет жәмәәтликлигина бириктириш жерлерден пайдаланыўда ысрапгершиликлерди сапластырыўға жәрдем қылыўы керек;

- жерлерден пайдаланыў интенсивлиги дәрежеси топырақлар өнимдарлығын тоқтаўсыз қайта тиклеўни, илимий тийкарланған дехконшылық системаларын, егинлерди етиштиристиң ақылға муўапық технологияларын қоллаўды, жерлерди эрозиядан қорғаўды, басқа эрозияға қарсы иләжларды әмелге асырыўды тәмийинлеўи керек;

- жер, жер қатнасықларының материаллық тийкары сыпатында мийнет жәмәәтликлигина доймий (мүлик етип, ийелик қылыўға ямаса узақ мүддетга пайдаланыўға) бириктирилиўи, мийнет хәм пул материаллық ресурслар пенен белгили пропорцияларда болыўы керек;

- жерлерди қайта бөлистириўде иштимойи хакыйқыйликти, мийнет жәмәәтликлигиның хәм айырым ходимлардың өндиристиң яконый нәтийжелеринен материаллық мәпдарликлерди тәмийинлеў, хожалық жүргизиўдиң экономикалық шараятларын теңлестириў ушын жерлердин өнимдарлығын хәм жайласқан орнын қатты есапқа алыў керек. Бул өндирис бөлимлери ер массивлерин оптимал қәлиплестириў, ер салығы хәм жер ушын

ижара хақи муғдарын белгилеў, олардың хожалық искерликлери нәтийжелерин режелестириў ушын хәм зәрүр.

Жер реформасы Баслангунча (1990-ж.) көплек Аўыл хожалық кәрханаларында шөлкемлестириў-өндирис дүзилиси бар еди.

Совхозлар тийкарынан, аймақлық дүзилисга ийе болып, олардың бөлимлериниң саны 3 тадан 6 гача еди. Олардың өлшемлери арасындағы парық болса жүдә үлкен еди. Мәселен савзохәмт сутшылық өнимлериниң сүрим жерлери бүйича майданлары 1200-1500 га, пахташылық совхозлары 6000-8000 га ташкил еткен болса, Қизилқумдағы көпшилик совхозларының улыўма майданлары 25-35 мың гектарни ташкил этар еди. Колхозлардың өлшемлери хәм қәнийгелесиўлерге қарап ҳәр қыйлы болса хәм, олардың майданлары совхозлардыкига салыстырма өншелли киши еди. Мәселен, пахташылық колхозларының ортача пайдаланылатуғын жерлери майданы 1500-2000 гектарни ташкил этар хәм оларда, тийкарынан, өндирис бригаатызры шөлкемлестирилер еди.

Өндирис бөлимлериниң жер майданлары бойынша өлшемлерин анықлаўда төмендегилер есапқа алынады:

- хожалықта қолланылатуғын жерге болған мүликшилик, жер ийелиги хәм жерден пайдаланыў формалары;

- өндирис бөлимлериниң қәнийгелесиўлер;

- хожалық жерлериниң өнимдарлығы, олардың жайласқан урни, формалары хәм басқа өзгешеликлери;

- өндирис бөлимлери формалары, мийнет жәмәәтликлиги өлшемлери, фондлар пенен таминланиш дәрежеси хәм мийнеттинг шөлкемлестирилиўи;

- шарўашылық тармақлары өлшемлери;

- хожалықта халық системасы хәм басқа факторлар.

Жерге жәмәәтлик пай мүликшилиги шаралықтада бөлимлердиң жер майданлары бойынша өлшеми P төмендеги бөлимлерден ташкил табады:

$$P = P_1 N$$

Булнда P_1 - пухәраларға мүлик етип, текинга берилетуғын ер пайи муғдары, га; N - бөлим курамына киритилатуғын адамлар саны;

Көрсетилген түрде анықланған өндирис бөлимлериниң өлшемлери хәмме ўақыт хәм Аўыл хожалық техникасынан, мийнет ресурсларынан, тийкаргы хәм айланма фондлардан ақылға муўапық пайдаланыў көз-қарасынан оптимал бўлавермайди. Сонлықтан бөлимниң қабыл қылынған қәнигелесиўи хәм хожалықтың жайласқан регионси ушын илимий-тексерий институтлары усыныс ететуғын өлшемлар пенен салыўтириледи.

Жерди қоспа (улыўма, бўлинмас) мүликшиликке ямаса удайы (мүддетсиз) пайдаланыўға ажыратыўға өндирис бөлимлериниң ақылға муўапық өлшемлери, хожалық аймағының өзине тән өзгешеликлери, халық системасы, тәбийий хәм экономикалық шараятлары бойынша усыныслар хәм есапқа алынады.

Хожалықтағы ишки бөлимлер өзлериниң түрлери хәм ихтисослашиш дәрежелары бойынша, бир неше түрдеги махсулотлар өндирис, (мәселен, өндирис, товарларды бўрдоқига боқиш хәм ем-хашак таярлаў) пенен шуғуullanатуғын

комплекс хәм бир-еки екинни етиштирувчи еки бир топар шарўа товарларға хызмет көрсетиўши, ихтисосласқан бөлимлерге бөлинеди.

Өндирис бөлимлериниң қәнийгелесиўлерин тийкарлаўда бөлимге бириктирилген жер түрлери, егинлер хәм шарўа маллары қурамы мүмкиншилик барынша тысқарыдан мийнет ресурсларын шекленген түрде жалб этиб, пүтин жыл даўамында ишлилердиң иш пенен тәмийинлениўи бир хил дәрежеде болыўын хәрекет қылыў керек. Дехконшылықта Бул шараят бөлимге атыз жумыслары мүддетлери сай тушмайтуғын бир неше егинлерди бириктириш зәрүрлигин келтирип шығарады. Булнда болардан тысқары Аўыл хожалық техникасынан толықроқ пайдаланылады, айырым егинлер өнимдарлығының климат шараятларына хәм егинлердиң өнимдарлық бойынша хәр хил жерлерде жайласыўга байланыслылығы нәтийжесинде өзгерип тұрыўы мийнет ҳақиға азроқ тәсир етеди. Дехконшылық хәм шарўашылық тармақларына ийе комплекс бөлимлер атызлар өнимдарлығын асырыў ушын гўнгдан хәм от-жем ушын дехконшылық шығындыларынан жақсыроқ пайдаланыўлары мүмкин.

Қәнигелескен бригадалар комплекс бригада етакчи егинлерди нәтийжели жетистириў, оларға бириктирилген экин майданлары өлшемлери пенен таъминланмайтуғын хәмзияларда шөлкемлестириледи.

Мәселен, картошкани интенсив технология бойынша жетистириў ушын жоқары иш өнимдарлиги 100-200 га майданда таъминланатуғын 23 машинадан ибарат комплекс талап етиледи. Сонлықтан картошканиң экин майданларын майда өндирис бөлимлерине тарқатиш көп жағдайларда мақсетке муўапық болмайды.

Қәнигелескен бөлимлерди шөлкемлестириў көп қул мийнети талап ететуғын Аўыл хожалық егинлерин, (тамаки, сабзохәмт, қанд лавлагиси хәм ш.у) және азық егинлерин жетистириўда хәм (от-жем өндирис хәм шарўашылықниң нәтийжелилигин асырыў мақсетинде) өзини ақлайды.

ХП. ӨНДИРИС БӨЛИМЛЕРИН ХӘМ ХОЖАЛЫҚ ОРАЙЛАРЫН ЖАЙЛАСТЫРЫЎ

7-Лекция. Жойбарлаўдың мазмуны хәм ўазыйпалары

Реже:

1. Хожалықтың өндирис бөлимлерин шөлкемлестириў
2. Өндирис-эконмикалық талаплары
3. Өндирис бөлимлерин хәм хожалық орайларын жайластырыў

Аўыл хожалығының өзине мас өзгешеликлери (оның көп тармақли хәрактери, мәўсимликлери, жердиң арнаўлы роли хәм ш.ў) себепли Аўыл хожалық кәрханасыда өндиристи шөлкемлестириў аймақты шөлкемлестириў пенен чамбаршас байланыслы хәм жердиң өндирис хәм аймақлық өзгешеликлерин (топырақлар өнимдарлығын, намланиш шараяты, эрозияға ушыраўи хәм мәдений-техникалық аўхалы, жер участкаларының ўлшамлары хәм жайласқан орны) есапқа алмастан мүмкин емес. Болардан тысқары, у көп жактан халық жасаў системасына, халық жасаў орынлары саны, өлшемлери хәм жайласыўына, бар социаллық байланысларға хәм байланыслы. Сонлықтан жойбардың бу бөлиминиң тийкарғы мақсети аймақты, өндиристи хәм халық системасын шөлкемлестириў мәселелерин бағлаш, оларда хожалықтың барлық ресурсларынан (ер, пул-материаллық, мийнет) ең нәтийжели пайдаланылатуғын хожалықта ишки бөлимлерди жаратыў хәм жайластырыўдан ибарат.

Аўыл хожалық кархоналары, тийкарынан ири ўлшамларға хәм мураккав ишки дүзилиске ийе, көп санлы хәр қыйлы искерликлер түрлерине ихтисосласқан хожалықтың ишки бөлимлерин өз ишине алады. Өндирис нәтийжелилигин асырыў бойынша иләжлар биринши

гезекте бөлімлер ішінде әмелге асырылады; сай түрде олардың ер майданларын, иш пенен бандлар саны бойынша ұлшамлары, фондлар пенен таминланыуы және ихтисодий хәм жер бүйича өз аралық муносаботлары узгаради, бу жер дүзиу өткеріуни талап етеди.

Хожалықтың өндирис бөлімлерин шөлкемлестіріуде ақырғы жылларда сезилерли өзгерислери юз берди. Өндирис бөлімлерин хәм комплекс бөлімлердің шығарыу ұазыйпаларын (мәдений-турмыс хызмет көрсетіу, иштимой тарау х.т.б.) жергиликли мамуриятга беріу әмелге оширилмоқда, ескилери тарқатылып, хәзирги ихтисодий шараятларға сәйкеслендирилген жаңалары тузилмоқда. Мәселен, Мәмлекет статистикалықа комитети мағлыұматлары бойынша акционерлик жәмийетларында 1992-1993-жылларда өзін-өзи қаржы пенен тәмийинлеуши бөлімлер (74%) көп болған, көплегі Аўыл хожалық ширкетларында хәм үйишмаларында ижара жәмәетликлиги (25%) хәм ишки ширкетлар (37%) искерлик көрсетіуген.

Жойбарда өндирис бөлімлеринің хожалықтағы ишки қәнигелесіуи оларға бириктирилген жерлердің сапасын хәм жайласқан орнын және хожалық хәм оның бөлімлери орайларының (улыұма хожалық хәм бригада ховлилары), шарұашылық фермалары хәм комплексларының, Аўыл хожалық өнімлерин қайта іслеу хәм сақлау орынларының жайласыуын есапқа алған халда тийкарланған болыуы керек. Өндирис бөлімлерине жерлерди ажыратыуда мийнет жәмәетликлигинің тилеклери, олардың саны; жәмәетлик-пай мүликшилигидағы хәм ижарадағы ер пайлары ұлшамлары; қәнийгелесіулері, мүликшилик пайлар есабына ажыратылған тийкарғы хәм айланма фондлардың бар екенлиги; жерлер сапасы, хожалық аймағы бойлап халық жасау орынларының жайласыуы хәм олардың раўажланыуы хәрактери есапқа алынады. Бунда төмендегилер зәрүр:

- жерлерден пайдаланыудағы артықшаликтің оларды анық бөлімлерге бириктирип хәм олардан толық пайдаланыуды таъминлаб, алдын алыу;
- удайы ажыратылған ер массивлеринде узақ ўақыт искерлик көрсетіу қәбилетине ийе бөлімлерди жаратыу;
- бөлімлердің оптимал ұлшамларына ерисиу.

Солай етип, жойбардың мазкур курам бөлімида төмендеги мәселелер шешиледи:

- хожалықтың шөлкемлестіріу өндирис дүзилиси анықланады;
- өндирис бөлімлеринің саны хәм ұлшамлары белгиланиди;
- бөлімлерде хожалықтағы ишки қәнийгелесіу, тармақлар курамы, тузулиши хәм ұлшамлары тийкарланады;
- хәр бир хожалық орайинің хожалықтағы ұазыйпасы анықланады, өндирис орайлары, шарұашылық фермалары жайластырылады хәм олардың майданларына анықлық киритиледи;
- зәрүрлик туўылғанда қурылыс ушын майдөншеллилар (участкалар) таңланады;
- жер түрлери курамы белгиленеди;
- өндирис бөлімлеринің ер массивлери жайластырылады хәм олардың шегаралары белгиленеди.

Жойбардың кўрилаётган курам бөліми төмендеги тийкарғы элементлерден ташкил табады:

1. Хожалықтың шөлкемлестіріу-өндирис дүзилисин, өндирис бөлімлери курамы, саны хәм ұлшамларын белгилеу.
2. Хожалық орайларын жайластырыу.
3. Өндирис бөлімлеринің ер массивлерин жайластырыу.
4. Өндирис бөлімлерин жайластырыуға белгили талаптар қойылады, оларды туртта топарға бөліу мүмкин:

- өндирис-ихтисодий;
- қурылыс-жойбарлау;
- социаллық;
- экологиялық.

Өндирис-ихтисодий талапларына төмендегилер киреди:

- өндиристи оқилана жүргизиу хәм оны басқарыу ушын ең қолай шөлкемлестіріу-аймақлық шараяттар жаратыу;
- өндиристи пүтин хожалықтың, айырым мийнет жәмәетликлиги хәм ходимлардың ихтисодий манфаатларын есапқа алған халда, илимий тийкарланған түрде ихтисослаш хәм ирилендириу, хожалықта ишки мийнет тақсимотини, кооперацияғный хәм интеграцияғный раўажландырыу;

- булимлер, шаруашылық комплекслары хәм фермелар ер массивлери өлшемлери курамын хәм жайласыуын оптималлаш;
- ресурслардан жоқары нәтийжели пайдаланыу;
- жаңа турак-жай, мәдений-турмыс хәм өндирис курылысыне, қайта курыуға, қайта үскенелеуғе хәм аймақты мухандислик жихозлашға сарыпланатуғын капитал ғәрежетларды азайтыу;
- бар имарат хәм курылыслардан толық пайдаланыу;
- умумөндирис хәм улыуа хожалық сарыплаини, хәкимшилиқ-басқарыу ходимларын тәмийинлеу, адамларды хәм юкларды ташиш, шаруа тохәмрларды хайдаб өтиу, техникалықадан пайдаланыу ғәрежетларын, амортизация ажиратмасы хәм эксплуатацияси ғәрежетларын азайтыу;
- магистрал жол тармағын, хаётни тәмийинлеу системаларын (суу тәмийнат, электр тәмийнат, байланыс ҳ.т.б.), жер түрлери хәм алмаслап егийлерди ақылға мууапық шөлкемлестириу хәм олардың аймақларын дүзиу ушын шөлкемлестириу-хухуқий шараятлар жаратыу.

Курылыс-жойбарлау талаплары өз ишине күйидағыларды алады:

- жаңа объектлерди курыу хәм барларын кеңейтиу ушын участкалар таңлауда рельефи, топырак қатламлары, изей суулардың тереңлиги бүйича курылыс меърлары хәм қағыйдаларына жууап беретугын шараятларын тәмийинлеуни;
- санитария-қорғаушы, зоотехникалықа, ветеринария, ёнғинга қарсы хәм басқа талапларға әмел қылыуды;
- хожалық хәм өндирис орайлары аймақларын дүзиуде архитектура-курулыс, жойбарлау-жайластырыу хәм ландшафтли жойбарлау ушын шөлкемлестириу-аймақлық шараятлар жаратыуды.

Социаллық талапларға төмендегилер киреди:

- Аўыл халқынң өз өндирис бөлимлеринде бандлик дәрежесин асырыу;
- иш орынларын жасау орынларына жақынлатиш;
- халыққа мәдений-турмыс хәм басқа хызметлар дәрежесин асырыу;
- Аўыл халық жасау орынларының өндирис орайлары, Аўыл хожалық өнимлерин сотиш, мәдений-турмыс хәм медицина хызметлары орынлары, районлар орайлары, темир жол бекатлары аралықсидағы өз-аралық кулой байланысларын шөлкемлестириу;
- рекреацион хәм саламатластырыу искерликлери ушын шараят жаратыу.

Экологиялық талаплар төмендегилерди нәзерде тутади:

- тәбиятты мухофаза қылыу иләжларын орынлауды;
- Аўыллардың жасау хәм өндирис зоналары, шаруашылық комплексларын хәм фермерлерин, айирим жайласқан өндирис орайларын сўв дереклерина, орынлардың рельефига, күшли самаллар йуналишине дурыс жайластырыу, топырақтың, суу хәм хаўаниң ифласланиш мүмкиншиликлерин сапластырыу;
- өнимлерди қайта ислеуши хәм соқловчи орынлар, минерал уғитлар хәм пестицидлар складхоналары, шаруашылық фермалары хәм комплекслары, гаражлар, транспорт оңлау устахоналары сыяқлы объектлердің тәбийий орталыққа тәсирини минимумға түсириу;
- чикитсиз технологияларды, чикиндиларды дурыс жоқотисти ҳ.т.б. енгизиу.

Өндирис бөлимлерин хәм хожалық орайларын жайластырыу төмендеги тәртипте әмелге асырылады:

1. Өндирис бөлимлери хәм хожалық орайларының ҳәзирги аўхалын хәм жайласыуын сыпатлаушы (халық жасау орынлары, өндирис орайлары, шаруашылық фермалары, имаратлар хәм курылыслардың саны, ұлшамлары хәм жайласыуы; хожалықтың шөлкемлестириу өндирис системасы; өндирис бөлимлериниң түрлери, ұлшамлары, ихтисослары хәм жайласыуы) таярлық жумыслары материаллары системалаштириледи.
2. Жойбарлау ушын тапсырма материаллары көрип шығылады, хожалықтың режелестириутирилаётган қәнигелесиуи, оның дүзилиси, мийнет жәмәәтликлиги хәм айирим ходимлардың жер хәм мүликшилиқ пайларын бирлестириу бойынша тилак-тилеклери анализ етиледи, халық системасының, хожалық жер ийелигиниң кеңлик өзгешеликлери анықланады, ер баҳалау мағлыұматлары урганиледи.
3. Мазкур өндирис типига мансуб хожалықлар ушын өндирис булимлери оптимал өлшемлери бойынша илимий мекемелер усыныслары, және өндиристи, мийнетти хәм

басқарыуды шөлкемлестіріу бойынша алдыңғы тәжіриьбелер материаллары көріп шығылады.

4. Хәкімшилик район жер дүзіу сызылмаларынан халық жасау орынларының келешектегі рауажланыулары, жаңа Аўылларды қурыу хәм барларын қайта қурыу, Аўыл халық жасау орынлары жерлериниң шегараларын белгілеу хәм оларды инвентаризациялау, жерлерди Аўыл хәкімшилики тассаруфида беріу хәм олардан пайдаланыу хаққындағы мағлыұматлар алынады.
5. Хожалықтың шөлкемлестіріу-өндирис дүзилісі. Өндирис болдымларының саны хәм өлшемлери, олардың қәнийгелесіулерине анықлық киритиледи.
6. Халық жасау орынларының мөлжелленген ўазыйпаларына анықлық киритиледи, шахсий үй қапталы хожалығын рауажландыруу хәм турак-жай қурылысы ушын запастағы жерлери ажыратылады, өндирис орайларының өлшемлери хәм жайласқан орны, олардың кеңейтіу ушын жер майданлары, өндирис бөлімлериниң түрлери хәм саны, олардың жайласыуы хәм шегаралары анықланады; шаруашылық фермалары, өнімлерди қайта іслеу хәм сақлау бойынша кәрханалар жайластырылады, экономикалық тийкарлау бериледи (зәрүр жағдайларда – шешімлер бойынша).
7. Экономикалық көрсеткішлер системасы бойынша ісленген шешімлер салыутириледи хәм ең жақсы шешім таңланады, оннан жойбардың кейінгі мәселелерін іслеуде пайдаланылады.

Солай етип, хожалықта ишки жер дүзіудің мазкур басқышында хожалықтың келешектегі шөлкемлестіріу өндирис дүзилісі алдыннан анықланады.

8- лекция

Тема. Аўыл халқы системасы хәм хожалық орайларын жайластыруу

Реже:

1. Аўыл халқы системасына тәсир ететугын факторлар.
2. Хожалықта ишки жер дүзіу жойбарларында шешилетугын мәселелер.
3. Аўыл орайлары жайласатуғын орынларды анықлау.
4. Ишки қурылыс комиссиясы хаққында

Халық системасы - бул белгили аймақта жайласқан, басқарыуды, хызмет көрсетиуди, транспорт ва т.б. улыўма шөлкемлестіріу менен байланыслы халық жасау орынлары жыйындысы болып есапланады.

Аўыл халық системасы қала хәм аралас системадан мийнетке жарамлы халықтың тийкарғы бөлімі аўыл хожалығы өндирисінде бәндлиги хәм халықтың жасау орынларының кәрханалар аймақларында жайласқанлығы менен парық етеди. Сонлықтан халық жасау орынларының келешектегі рауажланыуын, олардың шегаралары хәм ишки дүзилісін есапқа алмастан алмаслап егийлерди хәм жер түрлерін туўры жайластыруу, жолларды өткеріу, мелиоратив хәм тәбиятты қорғау иләжларын әмелге асыруу, өндиристи, мийнетти хәм оларды басқарыуды дурыс шөлкемлестіріу ушын шараят жаратыу мүмкін емес.

Аўыл халқы системасына тәбийий, экономикалық ва социаллық факторлар тәсир етеди, өз гезегінде бул да оларға кери тәсир көрсетеди.

Тәбийий факторлар қатарына, ең дәслеп климат, жерлердің өнімдарлығы, орынлардың рельефи, гидрографиясы, өсимлик дүньясы киреди.

Қәдимнен халықтың жасау орынлары үлкен, өнімдар алапларда, дәрьялар ва көллер жағалары бойлап, балент орынларда жайласқан. Көп бөлінген, қурамалы рельефли ва тоғай пенен қапланған аймақларда, өнімдарлығы пәс жерлерде, батпақлық жерлерде ва көллер арасында, әдетте, пүтин аймақ бойлап тарқалған

майда аўыллар жайласқан. Хәзиргеше суўсыз районларда, аўыр климат шараятларында аўыл халқы системасы жүдә әсте раўажланбақта.

Экономикалық факторлар арасынан, ең бурын, аўыл хожалық өндиристия интенсивлик дәрежесин, оның санаат пенен интеграцияланыўын (тийкарынан, шийки затты қайта ислеў бойынша - консерва заводлары, гөш комбинатлары, қант, спирт ва усыған уқсас өнимлери менен), аўыл хожалық өнимлерин сатыў базарының (қалалар, курортлар, өндирис хәм транспорт буўынлары) жақынлығын, хожалықлар аралық хәм хожалықта ишки жоллар хәм басқа инфраструктура объектлери тармағының раўажланыўын көрсетиў керек.

Социаллық факторлар жер қатнасықлары типлерин, жерге хәм басқа өндирис куралларына болған мүликшилик түрлерин, халықты социаллық тәмийинлеў хәм оған мәдений-турмыс хызмет көрсетиў дәрежесин өз ишине алады. Мәселен, Россияның қатар районларында, Балтик бойында хәм Белоруссияда ХХ әсирдиң басында жерге болған жеке мүликшиликтиң, жеке дийхан хожалықлардың раўажланыўы мыңлап майда аўыллар ва хуторлар пайда болыўына алып келди. Ал, керисинше, коллективлестирив ўақтында ири аўыллар раўажлана баслады.

1960-ж. орташа 1 массивте (хожалықта) 13,5 аўыл, олардың хәр бирине 154 жасаўшы адам туўра келген болса, 1970-жыл - сай түрде 9,8 ва 225, 1980-жыл - 8 ва 260, 1990-жыл - 8,5 ва 242 адам туўра келди. 1994-жыл Россияда улыўма майданы 31 млн. га болған 148869 аўыл халқы жасаў орынлары бар еди.

Аўыл халқы жасаў системасын жетилистириў ўазыйпалары қәдимнен жер дүзиў жойбарларында шешиледи. 1960 жылдан баслап халық системасы мәселелери район режелестирив системаларында хәм, 1970-жыллардан болса, булардан тысқары, район жер дүзиў сызылмаларында хәм көриле баслады. Хәзирги ўақытта аўыл халық жасаў орынлары жерлердиң аўыл (поселка) хәкимшилик қараўына берилиўи себепли жер дүзиў жойбарының бул бөлими ўазыйпалары сезилерли өзгерди. Олар көбирек хожалықлар аралық характерге ийе бола баслады, себеби, аўыл хожалық кәрханасы аймағында фермер, дийкан хожалықлары өз хожалық орайлары менен, бағшылық шерикликлери өзлериниң арнаўлы типтеги халық жасаў орынлары менен, хәр қыйлы кооперативлик-коммерциялық аўыл хожалық кәрханалары өзлериниң орайлары менен пайда бола баслады, меншик турақ-жай қурылыслары сезилерли кеңейди (коттежлар ва х.т.б.).

Сол себепли хожалықта ишки жер дүзиў жойбарларында төмендеги мәселелери шешиледи:

- халық жасаў орынларының хожалықта мөлжелленген мақсетине анықлық киритиледи;

- Аўыл (поселка) хәкимшилики бийлигиндеғы жерлердиң майданлары ва жайласқан орынларына анықлық киритиледи;

- хожалық орайларын, меншик турақ-жай, өндирис қурылысларын кеңейтиў ушын зәрүр участкалар (майданшалар) таңланады хәм олардың майданлары, жайласқан орны анықланады.

Аўыл хожалығына мөлжелленген халық жасаў орынларына қала әтирапындағы, кәсиплик,, аралас ва аўыл хожалық типиндеги халық жасаў орынлары киреди.

Ең көп санлы халық жасаў орынлары аўыл хожалық халық жасаў орынларына дурыс келеди. Олар аўыл хожалығы өндириси орайлары есапланады, себеби,

оларға аўыл хожалығында бәнтлердің тийкаргы бөлими жасайды, хожалық хәўлилери, устаханалары, складханалары, фермалары пенен өндирис зоналары бар, усы жердің өзінде халықтың меншик үй қапталы хожалықлары жайласқан. Сонлықтан теориядағы хәм практикадағы киби, көп ўазыйпаларды орынлаўға мөлжелленген аўыл халық жасаў орынларын көбирек хожалық орайлары еки кәрхананың аўыллары деп атайды.

Халық жасаў орынларының жерлери аўыл (поселка) хәкимшилиги қараўына берилген болыўына қарамастан, олар аўыл хожалық кәрханалары искерликлери пенен қатты байланысқан. Хожалықтағы өз әхмийети бойынша олар тийкаргы хәм киши қосымша (жәрдемши) аўылларға бөлинеди. Тийкаргыларға хожалықтың орайлары (аўыллары) киреди.

Орайлық Аўылларда, әдетте, хожалықтың хәкимшилик-басқарыў аппараты, халықтың тийкаргы бөлими ва улыўма хожалық әхмийетине ийе мәдений-турмыслық мекемелер (мектеп, кеселхана, мийманаона, дүкан, клуб ва ҳ.т.б.) жайласады.

Хәр бир өндирис бөлими өз аўылына-мәхәллесине ийе болып, оларға оның басшылары, турақ-жай, хызмет хәм өндирис имаратлары, мәдений-турмыс мақсетлерге мөлжелленген имаратлар жамланады.

Хожалықтың қосымша халық жасаў орынлары, тийкарынан, исшилердің жасаў орынлары есапланады; олардан айырымларында өндирис имаратлары, басқа имаратлар хәмқурылыслар жайласыўы хәм мүмкин. Жасаўшылар саны, әсиресе мийнетга жарамлылары, тийкаргы өндирис фондларының бар екенлиги бойынша олар, әдетте, үлкен емес.

Ақырғы ўақытларда хожалық орайлары көп ўазыйпалыққа бағдарлана баслады, себеби олар бир ўақыттың өзінде кәрхананың бир неше өндирис бөлимлерин басқарыў орайы, фермер (деҳкон) хожалықлары ийелериниң жасаў орынлары болыўы мүмкин.

Жер дүзиў жойбарын ислеўде хәр бир аўылдың хожалықтағы ўазыйпасына (орайлық аўыл-центр-марказ, бөлим орайлық аўылы, өндирис орайы, жасаў орны) анықлық киритиледи. Бу халық системасын хожалықтың шөлкемлестириў-өндирис дүзилиси, өндирис бөлимлери ва орайларының саны, жайласыўлары менен байланыстырыў ушын зәрүр. Бундай анықлық киргизиў халық жасаў орнының келешектеги раўажланыўы көз қарасынан да ахмийеткеа ийе, себеби хожалықтың басқа жерлери есабына хәм пайда болыўы мүмкин. Турақ-жай ва мәдений-турмыслық қурылысларды қаржыластырыў, жергиликли бюджет хәм қурылыс қурып атырғанлардың меншик қаржылары есабына, ал кәрхана есабынан хәм әмелге асырыўи мүмкин, олар өз исшилериниң турмысы шараятларын жақсылаўдан, қурылыс баҳасын пәсейттириў ва оны тийкаргы халық жасаў орынларында жәмлеўден мәпдар болады.

Жойбарлаўда халық жасаў орынлардың бар аўхалы хәм хожалықтың мөлжелленген мақсети баҳаланады, хәкимшилик район жер дүзиў сызылмаларынан жойбар алды материаллары, хожалықлар аралық жер дүзиў жойбарлары, аўыл халық жасаў орынларын режелестириў ва қурыў жойбарлары пайдаланылады. Жер участкалары мүликдарлары, ийелери ва пайдаланыўшылары тилеклери хәм есапқа алынады.

Аўыл орайы иләжы барынша хожалық аймағы орайында жайласқан, район орайы, Аўыл хожалық өнимлерин сотыў орынлары менен жақсы жол байланысса,

және капитал турақ-жай, өндирис ва мәдений-турмыслық имаратларға ийе, ең үлкен халық жасау орнында жайластырылады. Әдетте, оның жайласқан орны өзгериўсиз қалады. Өндирис, мәдений- турмыслық қурылыстар капитал ғәрежетлерин тежеу ушын көпшилик жағдайларда бир яки (цехли тузилишда) бир неше бөлимлердин хожалық орайлары пенен бирлестириледі.

Өндирис бөлимлери аўыллары хәм хожалық жерлердин тийкарғы массивлерине салыстырма қолай жойласқан, бөлимлерге бириктирилген, және өндирис, турақ-жай ва мәдений-майший бина- имаратларға, орайлық аўыл-центр хәм басқа ва халық жасау орынларында жайластырылады. Жойбарды ислеуде басқа халық жасау орынларының хожалықтағы ўазыйпасы ва келешектеги раўажланыўы белгиленеди. Олардың қайсы бирида өндирис имаратлары ва абаданластырылған турақ-жай фонды бар болса, ўсыларында хожалықтың ишки бөлимлерине ямаса айырым мийнет жәмәәтлилигине бириктирилген шарўашылық фермалары жойластырылыўы мүмкин.

Егер хожалықта жөнлеўге жарамайтуғын ески турақ-жай фондына ийе киши халық жасау орынлары яки хуторлар бар болса, олардың халық тилеклери бойынша ири аўылларға, орайлық аўыл хәм басқа халық жасау орынлары менен жақсы жол байланысына ийе болған ири халық жасау орынларында жайластырылады. Жойбарды ислеуде басқа халық жасау орынларының хожалықтағы ўазыйпасы хәм келешектеги раўажланыўы белгиленеди.

Олардың қайсы биринде өндирис имаратлары хәм абаданласқан турақ-жай фонды бар болса, сол жерде хожалықтың ишки бөлимлерине ямаса айырым мийнет жәмәәтликлигине бириктирилген шарўашылық фермалары жайластырылыўы мүмкин.

Егер хожалықта жөнлеўге жарамайтуғын ески турақ-жай фондына ийе киши халық жасау орынлары яки хуторлар бар болса, олардың халық тилеклери бойынша ири аўылларға көширилиши мүмкин. Босаған аймақ зәрүр жумыслар өткерилгеннен кейин (ески имаратларды бузыў, жер участкаларын тегислеў, көклемзарластырыў ҳ.т.б.) жанында жайласқан аўыл хожалық жерлери қурамына қосылады. Бундай қурылыстар, олар этирапындағы жерлер фермер, дийхан хожалықлары ва ижарашылар жерден пайдаланыўларын шөлкемлестириў ушын хәм керек.

Айырым жағдайларда киши тасланды аўылшаларды тиклеў мәселеси хәм пайда болады. Олардың орнында фермерлер хәўилери ямаса өзлериниң жер пайлары пенен ажыралып шығатуғын хәм еркин бөлимлер қурайтуғын, хәм да қашақлардан, мәжбүрий көширилгенлерден хәм олардың семьяларынан дүзилген басқа жәмәәтликлардың хожалық орайлары жаратылыўы мүмкин. Хожалық орайын шөлкемлестириўдин ең тийкарғы шәрти бөлимлерге бириктирилатуғын аўыл хожалық жерлериниң жақынлыы есапланады. Ол иләжы барынша хызмет көрсеткен аймағының орайына жақын жайластырылады.

Хожалықты халық системасын жәнede раўажландырыў зәрүрлиги туўылған халларда, жойбарда жаңа халық жасау орынларын қурыў, барларын қайта қурыў ямаса кеңейтиў нәзерде тутылады. Жойбар режесине сай жер участкасы ажыратылады; ол қурылыс-жойбарлаў, санитария-гигиена ва экономикалық талапларға жуўап бериўи керек. Әдетте рельефи тегис, жер қатламлары сапалы, жолларға хәм суў тәмийнат дереклерина салыстырма қолай жайласқан, құрғақ жер участкасы таңланады. Бунда бар аўыллардың аўыл хожалық жерлерине хәм

өндирис орайларына салыстырма жайласыуы халықтың иш жасау хэм дем алыс орынларын ақылға мууапық шөлкемлестиріу мақсетінде есапқа алынады.

Жаңа халық жасау орынларын қурыу, барларын қайта қурыу хэ кеңейтіу ушын участкалар аўыл хожалығы ушын жарамсыз жерлерден ямаса арнаулы зэрүрлик туўылған жағдайларда сапасы пэс аўыл хожалық жерлеринен ажыратылады. Биринши гезекте, бар аўыллардың халық жасайтуғын бөлими шегараларындағы қурылыстан бос жерлер таңланады.

Участкаларды таңлауда тәбиятты қорғау бойынша илажлар нэзерде тутылыуы, халық жасау орынларын абаданластырыу хэм оның ең жақсы архитектурасын жаратыу мақсетінде, аймақтың тәбийий өзгешеликleri есапқа алыныуы керек.

Қурылыс майданшасы хаққындағы мағлыұматлар арнаулы техникалық излениўлер: топографикалық-геодезиялық, геологик-инженерлик, гидрогеология және санитария-гигиена излениўлерин өткеріу жолы пенен алынады. Участканы район хәкимшилиги (хәким, хәким орынбасарлары), аўыл (поселка) хәкимшилиги (АПЖ) ўәкиллери, район архитекторы ва жер дүзиўшиси, жанғынга қарсы инспекция, санитария-эпидемология станцияси, аўыл хожалық кәрханасы, коммунал хожалық хэм жойбар шөлкеми ўәкиллеринен ибарат комиссия таңлау хаққындағы актти имзалайды. Олар суў алатуғын, ақаба суўларды жыйнайтуғын, электр дереклерина, газ тәмийнат системасына ва х.т.б. жалғанатуғын орынларды хэм анықлайды.

9-Лекция. Өндирис орайларын жайластырыу

Реже:

1. Өндирис орайы хэм типлери
2. Улыўма хожалық хәўлиси.
3. Шарўашылық фермаларының түрлерин, санын, өлшемлерин хэм жайласыуын белгилеуде есапқа алынады факторлар

Хожалықтың шөлкемлестиріу-өндирис дүзилisine тийкарланатуғын өндирис бөлимлериниң саны хэм өлшемлери анықланғаннан, хожалық орайлары жайластырылғаннан кейин өндирис бөлимлериниң хожалық ишине қәнийгелесиўи анықланады хэм өндирис орайлары жайластырылады.

Өндирис орайы - бул улыўма ықшам аймақ бирден-бир технологиялық процесс, улыўма транспорт хэм энергетика қурылмалары хэм ҳайатни тәминлеу системалары (суў, электр, иссылық тәминатлары хэм шу.ў) пенен бирлескен өндирис имаратлары хэм қурылыслары комплекси есапланады.

Өндирис орайлары халық жасау орынлары шегаралары ишинде, жасау зонасына жақын жайласыуы мүмкин. Айырым жағдайларда санитария-гигиена хэм зооветеренария шеклеўлери натийжесинде бундай орайлардан халық жасау орынларының жасау зоналары хэм басқа өндирис комплекслерине боған масапа үлкен керек болмаса, улыўма халық жасау орынларынан тысқарыда жайластырылады.

Өндирис орайларының күйидағы типлары бар:

- улыўма хожалық әхмиетине ийе комплекслер (улыўма хожалық ховлилары), Олар өз ишине өндирис имаратлары хэм қулыўмарылыслары-Аўыл хожалық машиналары хэм қулыўмараларын оңлау хэм сақлау бойынша (оңлау-механикалық ховлилары), яғоч материалларына ислеу беріу, қулыўмарылыс деталлары хэм контрулыўмакцияларын өндирис (қурылыс ховлилары) бойынша, Аўыл хожалық өнимлерин хэм материалларын тахлаш хэм сақлау (складхоналар комплекси) бойынша, гаражлар хэм бригаатызрдың исши ховлилары (Олар улыўмалыўма хожалық ховлилары пенен кўшилған жағдайларда) топарини алады;

- бригада исши ховлилары;

- шарўашылық, паррандачалик хэм басқа ҳайўанлар ферма хэм комплекслары;

- Ыссыхана-парник комплекслары, омулыўмахта ем тайерлаш бойынша өндирилслар хэм шулыўма.ў;

- Аўыл хожалық өнімлерин бирламчи қайта ислеў бойынша өндирилслар.

Хожалықтың өндирилс объектлери қулыўмарамына Аўыл хожалық авиацияси ушын улыўмачиш-қониш хэм вертулыўмаетлар майдөншеллилары, ветеранария-санитария объектлери, улыўмалыўма хожалық әхмийетине ийе дон қабыл қылыў хэм тазалаў майдөншеллилары, миниэлеҳәмторлар, пахта хирмонлары, иджулыўмамыслар майдөншеллилары, иджулыўмамысларға жойлаш хэм саралаш орынлары, маданли ўгитларды хэм пеститсидларды сақлаў ушын складхоналар хэм шулыўма.ў. хэм киреди.

Хожалықта ишки жер дүзиўде зәрүр:

- өндирилс орайлары түрлери, саны хэм өлшемлерин белгилеў және Оларды мақсетке мулыўмаўапық жайластырылыўын режелестириў;

-жаңа өндирилс орайларын қулыўмарыў, барларын кеңейтиў хэм қайта қулыўмарыў ушын зәрүр жер майданларын анықлаў, режеда улыўмачасткаларды белгилеў хэм Оларды орынларда ажыратыў;

- өндирилс орайларын регионларға бөлиў сизмасыни дүзиў.

УЛЫЎМА хожалық ҳәўлиси Аўыл хожалық кәрханасының тийкарғы өндирилс орайи есапланады. улыўма хожалықтың тийкарғы халық жасаў орнында (орайий Аўылда) жойлашади. Кәрханаларды қайта шөлкемлестириўде, Оларды майатызштиришда жаңа хожалықтың ховлиси, тийкарынан, өзиниң алдыңғы ўазыйпалары бойынша пайдаланылыўы мүмкин булыўмаған бир топар өндирилс объектлерине ийе (идоралар, дәрежелар, таъмирлаш улыўмастахоналары, складхоналар хэм шулыўма.ў) бар өндирилс орайи тийкарында жайластырылады. Улыўма хожалық ховлиси иләжи барынша бригаатызрдың исши ховлилары пенен бирлаштириледи, хызмет көрсетилген аймақтың орайида жайласқан, жақсы транспорт байланысларына ийе тийкарғы халық жасаў орнында жайластырылады.

Улыўма хожалық ховлисиниң жанында ямаса оның аймағында кәрхананың ҳәкимшилиик имаратси жайластырылады; улыўманда хожалық рахбарияти хэм бўш қәнийгелер, жәрдемшиси хызметкерлер (булыўмахгалтерия, режелестириў бөлими, дисперчерлик хызмети х.т.б.) жойлашади.

Бригаатызр исши ховлилары хожалықтың өндирилс бөлимлери орайлары есапланады. Олар қулыўмарамына дәрежелар, исши отлар ушын отхоналар, басқа имаратлар, Аўыл хожалық техникасы хэм автомобилларын кўйиш хэм оңлаў ушын ашық майдөншеллилар, асханалар, механизаторлардың дем алыс орынлары киреди. Оларды бөлим исшилериниң тийкарғы бөлими жасайтулыўмағын халық жасаў орынларында, әдетте, бар өндирилс орайлары аймағында жайластырыўади.

Шарўашылық комплекслары хэм фермаларын жайластырыўда илимий тексериў мекемелери ның, улыўмалулыўмарниң қәнийгелесиўлерин хэм регионаллық өзгешеликлерин есапқа алған хулыўмада, ақылға мулыўмаўапық (оптимал) өлшемлери бойынша улыўмасыныслары үйрениледи. Ири хожалықлардың шарўашылық бөлимлеринде әдетте өндирилс процесслери комплекс механизациялаўтирилген үлкен фермелар қулыўмарылады. Бундай усынысларда Өзбекстан пахташылық хожалықларындағы сүт-товар фермаларының оптимал өлшемлери 400-800 сигир, арнаўлы қоратоварларды ўстириш хэм бардокига боқишга қәнигелескен фермалардики - 1000-2000 бўш, қоракўл қойлары фермаларынки 16-20 мың Бас екенлиги көрсетилген.

Бундай фермалардың нәтийжели искерлик көрсетиў шәртлеринен бири Оларды, тийкарынан, өзинде ислеп шығарылған азық пенен тәмийинлеў есапланады.

Фермер хожалықларында шарўашылық фермаларын жайластырыўда Оларды қулыўмарыўда үлги жойбарлардан, санаат контрулыўмакцияларынан хэм маҳалий қулыўмарылыс материалларынан пайдаланыў мүмкиншилиги есабына алынады (11-кесте).

Шарўашылық фермаларының түрлерин, санын, өлшемлерин хэм жайласыўын белгилеўде төмендеги факторлар есапқа алынады:

- фермалардың усыныс етилген өлшемлери;

бар шарўашылық имаратлары хэм қурылысларының бар екенлиги, Олардың сиқими, аўхалы хэм қайта қурылыс мүмкиншилиги;

- жер түрлери қулыўмарамы, азық базасын жаратыў мүмкиншилиги, биринши гезекте, табиғ хәм жақсыланған азық алынуатулыўмағын ертүрлеринен пайдаланыў есабынан;

- малакали исши күшиниң бар екенлиги;

- суў, электр энергиясы, иссиқлик хәм ш. ў. пенен тәмийинлениўи.

Көшпес мүлик объектлери пенен тығыз байланысқан жер улыўмачасткаларын, және шарўашылық имаратлары, қулыўмарылыслар хәм товарларды мүликшилик пайлар есабына мүлик етип бериўде, әлбетте, өндирис орайларын раўажландырыў ямаса қайта қулыўмарыў бойынша мүликдарлар тилеклери есапқа алынады.

11-кесте

Фермер хожалықларында шарўашылық фермаларының техникалық-экономикалық сыпатламалары (санаат конструлыўмакцияларынан пайдаланыб қулыўмарыў)

Фермалар атлары	Таяр өнимниң шығыўи, с	сүт, гүшт	Ферманиң қулыўмары лыс бахасы, мың сўм	1 мулыўма орнының бахасы, мың сўм	Ферманиң майданы, га	хәмме- си	1 Бас тийкарғы малға
1	2	3	4	5	6	7	
Бағлаб бағылатуғын сыйырлар ушын, пада қайта тикланетуғын хәм бузаўлар бағылатуғын сүт фермасы: 12 сигир (32 Бас мулыўма-орын)	660	48	65,0	2,03	0,12		0,010
18 сигир (46 Бас мулыўма-орын)	990	72	130,3	2,80	0,18		0,010
24 сигир (50-Бас м-орын) азық өндирис пенен	1320	20	220,0	4,40	0,82		0,034
Бағлаб бағылатуғын 50 сигирга мөлжелленген, пода қайта тикленбейтуғын сүт фермасы	3000	50	225,0	4,50	1,00		0.020
Бағланмай бағылатуғын, пада қайта тикленбейтуғын сүт фермасы:	3000	50	275,0	5,50	0,7		0,014
50 сигирга							
100 сигирга	6000	100	5300	5,30	1,9		-
150 сигирга	9000	150	680,0	4,50	1,9		0,013

Жыл дауамында 130 Бас қарамалды бұрдоқига боқишга мөлжелленген имарат	-	284,5	136,0	1,1	1,2	0,009
Қарамал партауоқларын боқиш бойынша ферма (2 сигир, 46 булыұмазақ)	110	100,7	36,0	0,75	0,12	0,0025
Жыл дауамында 500 Бас чұққани бұрдоқига боқиш бойынша ферма (210 мулыұма орны)	-	574	95,4	0,45	0,90	0,0018
100 Бас совлиққа мөлжелленген ферма (175 мулыұма орын)	2,21	86	125,4	0,72	0.63	0,0063

Азық алынатулыұмағын жер түрлери қулыұмарамы, майданы жайласыұыдан келип шығып, яшил конвейжердің қулыұмарамы, азық өндириис типии хәм товарларды сақлаұ системасы анықланады.үлкен тәбийий жайлаұлвр майданына ийе бөлиниұлерда биринши гезекта кұйларды, қоратоварлардың жайлаұда бағылатугын бұрдоқшылық хәм сүтшылық фермаларын жайластырыұ режелестириұтириледии. Сүрим жерлердің үлкен майданларына ийе бөлиниұлерда паррандашылық фермалары, улыұмадайы-жайлаұ улыұмасылда сақланатулыұмағын соғилатулыұмағын товарлар жайластырылады. Соны естен шығармаұ керекки, халықтың кұникмаларын, зоотехникалықа, ветеринария, санитария-гигена, қулыұмарылыс-жойбарлаұ, экономикалық хәм шөлкемлестириұ-хожалық шараятларын хәм есапқа алыұ керек.

Жойбарда шарұашылық фермаларының саны Олардың бар екенлиги хәм өндиристи гөзленгендек шөлкемлестириұден келип шығып, анықланады. Булыұмарыно, хожалықтың ямаса өндириис бөлимниңн кәнигелесиұин анықловчи ири фермалар жайластырылады. Кейин фермалар хәм азық өндиристи шөлкемлестириұдің өз-ара технологиялық байланысларын есапқа алған халда, булыұма бөлиниұлерда хәр кыйлы түрдеги товарларды жамлаұдың мақсетке мулыұмаұапықлығы хаққындағы мәселе шешиледии. Мәселен, сүт фермаларын жайластырыұ, шарұа бузаұларына ичириш ушын сүтни алып келиұда қыйыншылық тулыұмағилмаслиги ушын, бұрдоқшылық фермалары жайласыұы пенен келиұтирилген булыұмаыұы керек.

Ири фермаларда товарларды йиғишда Олар, тийкарынан, өзинде етиштирилатулыұмағын азық пенен тәмийинленген булыұмаыұы керек; керисинше булыұмаса азыкни, гүнгни хәм гүштни ташиш ушын транспорт ғәрежетларының кескин артыұы фермаларға азық етказиб бериұдеғы улыұмазулыұмалжулыұмамыслар, товарларды жайлаұға хайдашниң көпайиши тәбийийдир.

Орайий Аұылдан улыұмазақдағы киши халық жасаұ орынларындағы шарұашылық имаратларын иләжи барынша свқлаб қалыұ керек. Ең жақсысы Оларды азық алынатулыұмағын жерлер пенен бирге ижараға бериұ хәм тәмийинлеұден ямаса ең аз мийнет талап ететулыұмағын технулыұмаогияли (қоратоварлар бузаұларын боқиш, кұйларды сақлаұ, қулыұмасларды боқиш) фермалар ушын қайта үскенелеұден кейин пайдаланыұ керек. Мәселен, қарамал бузаұларды жайластырыұ ушын хәр кыйлы өндириис имаратларынан (сигирхоналар, мулыұма ховлилары) пайдаланыұ мүмкин. Бундай имаратларды қата үскенелеұде және кұйхоналар хәм кұтонлар кұй хәм эчкиларды сақлаұ мүмкин.

Шулыұма пенен бир қатарда, ири фермалар хәм шарұашылық комплекслары, әдетте, өндириис процесслериниң жоқары механизацияланиш дәрежесине (гүнгни шығарыұ, сыйырларды соғиш, азықларды таярлаұ хәм тарқатиш х.т.б.) және өндиристи тәмийинлеұши жәрдемши имарат хәм қулыұмарылысларға ийе булыұмаады. Оларға азық ислеп шығарыұшы цехлар, гүнг сақланатулыұмағын орынлар, силосхоналар, қозонхоналар, сүт блоклары хәм ш. ұ. киредии. Сонлықтан Бундай объектлерди жойбарлаұда барлық зәрүр имаратлардың бар екенлиги анықланады, жаңаларын қулыұмарыұ бағдарланады, жаңа қулыұмарылыс ямаса фермаларды кеңейтиұ ушын улыұмачасткалар таңланады.

Ыссыхана-парник хожалығын тийкарғы қулыұмарылыс-жойбарлау талаптарына (топырак қатламлары, қиялик тәреплери шулыұма.о) әмел қилган ҳалда, шаруашылық фермалары (биоенлиги сыпатында ислетилатулыұмағын ғонгни ташиш ғәрежетларын қысқартириш ушын) хәм суўғарыу дереклериниң енида жайластырыу мақсетке мулыұмауапық булыұмаады.

Ауыл хожалық өнимлерин қайта ислеу бойынша кәрханалар хамда жердемчи кәрханалар Олардың хожалықлықдағы хәмзийфаларын хәм хомаше дереклерин есапқа алып жайластырылады. Мәселен, өнимлерди консерхәмлаш орынлары Олар етиштирилатулыұмағын орынлар (бағлар, сабзохәмт алмаслап егиулер х.т.б.) енида еки жулыұмалар жайласыуын есапқа алған ҳалда транспортда алып келиу мүмкин булыұмаған аралықта жайластырылады. Шаруашылық өнимлерин қайта ислеу бойынша хожалықтағы ишки нулыұмакталар (пишлоқ қайнатиш, жоқ шығарыу, қулыұмабаса цехлары, сүтни стерилизациялау хәм иджулыұмамысларларға қойыу бойынша цехлар) шаруашылық фермаларының енида қулыұмарылады.

Хәр қыйлы түрдеги өндирис орайлары жулыұмалар улыұмазынлықларын қысқартириш, биргеликте пайдаланыу ушын қулыұмаай қулыұмарылыслар хәм коммулыұманикациялардың бирден-бир тармағын жаратыу мүмкиншилик беретулыұмағын етип жайластырылады.

Өндирис орайиниң майданы төмендегидей анықланады:

Жаңа қулыұмарылидиган объектлер ушын-тастыйықланған халық жасау орынларын (өндирис орайларын) режелестириу хәм қулыұмарыу жойбарлары мағлыұматлары бойынша, Олар булыұмамағанда булыұмаса үлги жойбарлар хәм улыұмақсаслар (аналоглар) мағлыұматлары бойынша:

- қайта қулыұмарылаетган объектлер және бар өндирис орайлары ушын, Олардың ер пенен тәмийинлениуини анализ етиуда (қулыұмашимча майданларды қосып алыу еки пайдаланылмаетган жерлерди алыу мүмкиншилиги пенен)-есап-санақлары тийкарында.

Хәр бир өндирис орайлары ушын жер улыұмачасткасы майданы P_u төмендеги ифода жердемида есапланады:

$$P_u = \frac{P_{kur} * 100}{N_n}$$

Булыұма жерде P_{kur} – өндирис орайи қулыұмарылыс майданы, жойбарланып атырған имарат хәм қулыұмарылыслар дизими бойынша анықланады; N_n – мазқулыұмар өндирис орайи ушын норматив зичлиги.

Қарамал фермалары және машина оңлау хәм складхона комплекслары ушын қулыұмарылысниц меорийи зичлиги 25% қулыұмарылыс ховлилары ушын – 20%, отхоналар – 15%, Ыссыхана-парник комплекслары – 35% ни қулыұмарайды.*

Өндирис орайлары жер майданларының тахминий майданы төмендеги мейжерлерден келип шығып анықланады: 200 сигирга, бузаулары пенен, мөлжелленген сүт фермалары ушын – 1 сигирга – 100-110 м²; 400 сигирга, бузаулары пенен 90–100 м²; 600 хәм оннан көп сыйырларға 80-90 м²; қоратоварлар бузауларын боқиш фермалары ушын – 1 Басга 30-40 м²; она чўчкалар фермалары ушын – 1 тийкарғы она чўчкаға 150-180 м²; чўчкашылық бўрдоқшылық фермалары ушын – 1 Басга 5-10 м²; қўйшылық фермалары ушын – 1 қўйға 12-15 м²; паррандашылық фермалары ушын – 1 Басга 3,5–7 м²; складхона топары имаратлары ушын – бўлинмага бириктирилген сүрим жерлердиң 1 га 5 м² есабынан.**

Фермер хожалықларының өндирис орайлары майданларын анықлауда хәм есапланған бирликке сай түсетулыұмағын қулыұмарылыс майданлары өлшемлеринен пайдаланылады.***

Өндирис орайлары ушын ажыратылатулыұмағын жерлер, ёқимсиз хидлар хәм оқоқхәм суўлардың алдын алыу хәм антисанитария жағдайыға жулыұма қўймаслик ушын. Халық жасау орынларының жасау зонасига салыстырма релефи пәс хәм шәмелға кери тәрепинен, Ауыл хожалығы өндириси ушын жарамсыз ямаса аз жарамлы, сапасы пәс жерлерде жайластырылады. Өндирис орайи ушын танланған жой қулыұмарулыұмақ, мүмкиншилиги булыұмағанынша тегис, хожалықтың ишки жулыұма тармағына, товарлар сүрилетулыұмағын жулыұмаларға, азык алмаслап егиулерге салыстырма қўлай жайласқан бөлимши керек.

Шаруашылық фермалары хәм комплекслары зәрүр санитария-қорғаушы ораликларын хәм Ауыллардың келешектеги рауажланыуларын есапқа алып, халық жасау орынларының жасау зоналарынан белгили аралықта жайластырылады.

Санитария-қорғаушы зоналарының өлшемлери 12-кестеде келтирилген. өндирис орайиниң майданы жердиң қулыўмаай формасын жаратыў ушынжанында жайласқан азөнимли жерлер есабына кеңайтирилиўи мүмкин.

Оны азайтыў (жерлерди қыркып алыў хәм Оларды басқа жер түрлерине қосыў) Тек өндирис имаратлары, имаратлары хәм қурылысларының жойдағы жайласыўы анализ етилгеннен кейин әмелге асырылады.

Өндирис орайлары жерлериниң анық майданы халық жасаў орынларын режелестириў хәм қулыўмарыў жойбарларында белгиленеди.

Өндирис орайларын регионлаш сызылмасын дүзиўде технологиялық операциялар избе-излиги, объектлердиң өз-ара өндирисдағы байланыслары хәм режелестириў талаплары есапқа алынады.

12-кесте

Аўыл хожалық кәрханалары хәм объектлериниң санитария-қорғаушы регионлары *

Аўыл хожалық кәрханалары хәм объектлери	Зонаниң өлшеми, м
1	2
Фермалар: Отшылық хәм қулыўмаёншылық	100
қарамалшылық, қўйшылық хәм басқа хайўанлар	300
паррандашылық	300
чўчқашылық	500
Парранда фабрикалары	1000
Ветеринария шифохоналары	200
Ыссыханалар хәм парниклар:	100
Биулыўмаогиялық қизитилатулыўмағын (гўнг)	300
Биулыўмаогиялық қизитилатулыўмағын (ахлат)	өлшемланмайди
Электр, булыўмағ ямаса суў пенен қизитилатулыўмағын	өлшемланмайди
Азық таярлаў бойынша цехлар:	100
Овқат қалдықларынан фойатызнмасдан овқат қалдықларынан пайдаланыб	
Сўтни, мийўеларды, сабзохәмтларды бирламчи қайта ислеў бойынша кәрханалар	өлшемланмайди
Автомобиллар хәм Аўыл хожалық техникаларын таъмирлаш, Оларға техникалық хызмет көрсетиў хәм сақлаў ушын гаражлар хәм саралықйлар, двиГИСеллар саны 200 бирликдан көп булыўмағанда	100
Мийўе, сабзот, картошка, дон, басқа Аўыл хожалығы өнимлерин сақлаў хоналары	50
Меншик фоатызнишдағы хайўанлар хәм қулыўмасларды сақлаў ушын имаратлар, кхәмрталли қулыўмарылысда	50
Складхоналар: Маданли төгинлерды сақлаў ушын	200
20 тоннагача минерал төгинлерды хәм пестицидларды сақлаў ушын	200
20 тоннагача пестицидларды сақлаў ушын	200

Мәселен, машина таъмирлаш хәм қулыўмарылыс комплекслары қатты байланысқан, Сонлықтан, әдетте, Олар ёнма-ён жайластырылады. Өндирис регионси ишинде Олар шегарага жақын, тийкарғы сүрим жерлерге қаратилиб жайластырылады. Булыўма Аўыл хожалық техникаларының өндирис хәм жасаў зоналарына кирмасдан атызларға хәм орқага ўтжулыўмамыслары ушын зәрүр. Боннан тысқары, ёғоч хәм тахта материаллары алып келетулыўмағын тиркәмели аўыр юк ташийдиган автомашиналардың айланжулыўмамыслары санын қысқартириш керек.

Боқылыўы зәрүр булыўмаған товарларға ийе шарўашылық фермалары жайлаўлар жанында жайластырылады; керисинше булыўмаса Оларға товарлар сүрилетулыўмағын жулыўмалар арқалы тез етиб барыў тәмийинлениўи керек.

Складхона хожалығы азықтарын сақтау үшін имараттар хәм қулыұмарылыслар, Оларды таярлау әмелге асырылатулыұмағын имаратлар пенен тығыз байланысқан. Тухым хәм озиқ-овқат донларын, картошкани, сабзохәмтларды тазалауда, қулыұмарғатыуда жарамсыз өнимлер шаруашылық фермаларына товарларға едириш үшін келтириледі.

Өндирис орайларын регионлаш сызылмаларында тийкарғы өндирис комплекслары, ең әхмийетли имаратлар хәм қурылыслар топарларының шегаралары, тийкарғы кұчалар хәм қорғаушы тереклериниң жайласыуы көрсетиледи. Булыұманда әлбетте қулыұмарылыс-жойбарлау хәм басқа шараятлар есабына алынады.*

5. Өндирис бөлимлери жер майданларын жайластырыу

Өндирис бөлимлери жер майданларын жайластырыуға хәм Олардың шегараларын белгилеуге хожалықтың шөлкемлестириу-өндирис дүзилиси тийкарланғандан, хәр қыйлы мийнет жәмәтликлигиниң саны, өлшемлери хәм қәнийгелесиулері белгиленгенинен кейин кириуиледи. Булыұманда хожалық орайлары, және жер дүзиу жылида бар шаруашылық комплекслары хәм фермаларының нәзерде тулыұматылған жайласыуы, өндирис бөлимлериниң шегаралары хәм жайласыуы есапқа алынады.

Бөлимлердиң ер массивлери майданлары, жер түрлери қулыұмарамлары хәм сапасы бойынша ең жақсы түрде хожалықтың ишки қәнигелесиуине сай келиуі, мийнетга жарамлы халықтың бандлигин, тегис жерден хәм өндирис фондларынан нәтийжели пайдаланыуды тәмийинлеуі керек.

Бөлимлер жер майданлары формасы хәм жайласыуы бойынша ықшам, иләжи барынша дулыұмарыс сызықлы шегараларға ийе, дулыұмарыс формада, хожалық орайига ең жақын булыұмаған битта массивда жайласыуы керек. Булыұма транспорт ғәрежетларын хәм Аўыл хожалық техникасыниң бепада юржулыұмамысларын сезилерли қысқартириш мүмкиншилик береді. Олар өндиристиң ең жоқары нәтийжелилигин тәмийинлеуши ақылға мулыұмауапық өлшемларға ийе булыұмауы керек.

Хожалықтың ишки қәнигелесиуини, бөлимлерге бириктирилаған жер түрлери қулыұмарамын хәм шегараларын белгилеуде Олардың кейин-ала трансформацияланиш мүмкиншиликлери хәм хожалықта аймақты ишки шөлкемлестириу (жулыұмаларды, алмаслап егийлерди, магистрал каналларды хәм ш. ў. жайластырыу) есапқа алынады.

10-Лекция. Жойбарлық шешимлерди экономикалық тийкарлау

Реже:

1. Аўыл хожалық кәрханасы қаржылары есабы
2. Өндирис орайларын кеңейтиу
3. Өндирис орайларын қурыу ғәрежетлери

Өндирис бөлимлери хәм хожалық орайларын жайластырыу аймақты, өндиристи хәм халық системасын шөлкемлестириуге тәсир етеди, Сонлықтан хожалықта ишки жер дүзиу жойбарының мазкур бөлимінде барлық мәселелерге тийкар бериледи.

Жойбардың усы бөлими бойынша аймақтың шөлкемлестириуди жетилистириу капитал ғәрежетлер менен байланыслылығын есапқа алып, жойбарлық шешимлерди экономикалық тийкарлау үшін капитал ғәрежетлер нәтийжелилиги хызмет етеди.

Жойбарлық шешимниң жақсысын таңлауда салыстырма нәтийжелиликтин еки өлшеминен пайдаланылады:

Келтирилген ғәрежетлер минимумы

$$KE_N + C \rightarrow \min$$

бул жерде K – капитал ғәрежетлер; C -жыллик ғәрежетлер; E_N – капитал ғәрежетлер нәтийжелилигиниң норматив коэффиценти, 0,7 тең;

Келтирилген ғәрежетлердың 1 сұмына сап дараматтың максимум өсиүйи

$$\frac{\Delta CD}{KE_N + C} \rightarrow \max$$

Биринши өлшем жойбар шешимлеринде режелестирилип атырған өнимнің саны, көлеми хәм қуны өзгериүйин нәзерге тутпаған жағдайларда қолланылады; екиншиси ғәрежетлер өндиристич жаңа шараятын жаратып, хожалықтың келешектеги экономикалық искерлиги көрсеткишлерин сан жақтан басқаратуғын жағдайларда қолланылады. Мәселен, жойбардың басқа шешимлери менен салыстирғанда товарлардың бас саны, жетистирилетуғын өнимлер көлеми көбейеди, жаңа ферма қурылады.

Капитал ғәрежетлер нәтийжелилигиниң норматив коэффициентин қунын тийкарлаў қыйын болған жағдайларда жойбардың жақсы шешимин таңлаўда өлшем сыпатында капитал ғәрежетлердың абсолют (абсолют) нәтийжелилиги көрсеткишинден пайдаланылады.

$$E = \frac{\Delta CD}{K} \rightarrow \max, \text{ ямаса } T = \frac{1}{E} = \frac{K}{\Delta CD} \rightarrow \min$$

бунда E – капитал ғәрежетлер нәтийжелилиги коэффициентин; T – капитал ғәрежетлердың қапланыў мүддети, жыл.

Капитал ғәрежетлер қурамына төмендегилер киреди:

- жаңа өндирис қурылыслары (шарўашылық имаратлары, складханалар, сақлағышлар, устаханалар, гаражлар, инфраструктура объектиери х.т.б.) ғәрежетлери;

- өндирис имаратларының мийнет шараятын, өндирис процесслерин механизациялаўды жақсылаў, мийнет өнимдарлығын асырыў хәм өндирис ғәрежетлерин азайтыў мақсетинде қайта үскенелеў ямаса қайта қурыў ғәрежетлери.

Аўыл хожалық кәрханасы қаржылары есабына турак-жай қурылысы әмелге асырылатуғын, оның жерлеринде жаңа хожалық орайлары шөлкемлестирилетуғын жағдайларда капитал ғәрежетлерди есаплаўда турак-жай, мәдений-турмыс қурылыслар хәм аймақты инженерлик үскенелеў, (суў өткерий тармағын қурыў, ақаба сууы трубаларын орнатыў, электр тармақлары х.т.б.) ушын ғәрежетлер есабына алынады.

Өндирис бөлимлери хәм хожалық орайларын хәр қыйлы жайластырыў пенен байланыслы жыллық ғәрежетлер хәм сарыпларды анықлаўда төмендегилер есапланады:

- имаратлар, қурылыслар, үскенелер хәм басқа тийкарғы фондлар менен байланыслы амортизация ажратпалары хәм эксплуатация ғәрежетлери;

- жуклерди хәм исшилери тасыў ушын транспорт ғәрежетлери;

Жойбарлаўда өзгеретуғын хәкимшилик-басқарыў хызметкерлерин сақлаў хәм улыўмалық өндирис хәм улыўмалық хожалық ғәрежетлериниң басқа қурам бөлимлери;

- хожалықта өндиристи қәнигелестирий хәм ирилендирийдиң хәр хыйлы дәрежеси менен байланыслы қосымша өндирис ғәрежетлери;

- жаңа өндирис орайларын қурыў хәм барларын кеңейтий ушын ажыратылатуғын өнимдар майданлардан алынбай қалатуғын сап дәрәмат (сап дәрәматтың жоғалыўы).

Өнди́рис орайларын қурыу қунын бақалауда хэм олардың майданларын есаплауда 14-кесте мағлыұматларынан пайдаланыу мүмкин.

Өнди́рис имаратлары хэм қурылыстарын қайта қурыу ямаса қайта үскенелеу ушын бир мәртелик (капитал) ғәрежетлер арнаулы өткерилетуғын смета-қаржы есап-санақлары тийкарында белгиленеди. Алдын ала есап китаплары ушын бул курам объект баланс қунынң 30% ке шекем, қурылысты толық алмастырыуда болса 40% ке шекем етип белгилениуи мүмкин.

Өнди́рис орайларын кеңейтиу, қайта қурыу ямаса қайта үскенелеу бойынша жұмыстар бар фондларды сапластырыу менен байланысly болған жағдайларда, бул фондлардың сатыу қунына сай капитал ғәрежетлерге қосылады. Бул қалдық курам баланс қуны хэм ажыратылған амортизация қуны арасындағы парық сыпатында анықланыуы мүмкин.

Амортизация ажратпасы имаратлар түрлері хам материалларына қурылыстардың хызмет мүддетлерине хэм типларине байланысly халда белгиленеди. Олар % лерде есапланады: жаңа объектлер бойынша – смета қунынан, бар имаратлар хэм қурылыстар бойынша, соның ишинде, пайдаланылмайтуғын – баланс қунынан. Мәселен, гербиштен терилған, темир бетон хэм басқалар менен жауылған имаратлар ушын амортизация ажратпаларының улыұма өлшеми 4,7 %, ағаш, ағаш тәризли хэм тахтайдан қурылған имаратлар ушын болса 7,1 % ке тең болады.

Эксплуатация ғәрежетлері курамына объектлерди оңлау, электр энергиясы, ыстыу, қорғау, үскенелерге хызмет көрсетиу (техникалық хызметкерлерине хак төлеу) хэм басқалар ушын ғәрежетлер киреди. Олар хэм жаңа қурылып атырған хэм бар имаратлар хэм қурылыстардың улыұма капитал қунынан % есабында анықланады.

Эксплуатация ғәрежетлері % тин алдын ала есап-санақлары ушын 5 % тен етип қабыл қылыныуы мүмкин.

14-кесте

**Өнди́рис орайларын қурыу ғәрежетлеи хэм
олардың майданларын анықлау ушын өлшемлер
(Н.А.Кузнецов мағлыұматлары бойынша)**

Кәрхананың түрі	Сыйымы, Р	Қурылыс қунын есаплау, А, мың сұм	Өнди́рис орайиниң майданын анықлау, S, га
Қарамал сут фермасы	200–1600 Бас	372,+2,66 Р	0,38+0,008
Қарамал бузауларын өсириу хэм бағыу бойынша ферма	100–10000 Бас	255,6+0,45 Р	1,60+0,0088
Ғунажинлар ва биринши таярланған сыйырларды өстириу бойынша ферма	3000–6000 Бас	8,62+0,97 Р	0,76 + 0,0021 Р
Породашылық шошқа фермасы	400–2400 Бас	395,3+4,14 Р	0,60 + 0,126 Р
Бүрдоқшылық шошқа фермасы	2000–20000 Бас	324,+0,25 Р	5,25 + 0,00015 Р
Жүн-гөш бағдарындағы қойшылық фермасы	3000–5000 Бас	851,6+0,018 Р	0,32 + 0,00098 Р
Гөш бағдарындағы тауық фермасы	125–1000 мың Бас	511,6 + 0,00468 Р	4,2+0,000019 РХ
Ауыл хожалық	25–200 трактор	457 + 1,39 Р	6,9 + 0,001 Р

техникаларын оңдау хэм
оларға хызмет көрсетиу
бойынша устахана
Автогараж

5–25 автомобил

90,2 + 1,12 Р

0,08 Р

Хожалық аймағындағы халық жасау орынлары хэм өндирис орайларының саны хэм жайласуы хэр қыйлы себепли, жер дүзиу жойбары шешимлери бойынша транспорт ғәрежетлери хэм өзгереді. Олар өз ишине өнімди хэм атызлардан Аўылларға, хэр қыйлы жүклерди Аўыллардан атызларға (туқым хэм нәл материаллары, органикалық хэм минерал төгинлер, оҳак), товар өнімлерин оны сатыу орынларына тасыу ғәрежетлерин, және халық жасау орынлары арасында жүклерди хэм ишчилерди ис орынларына хэм арқаға тасыу ғәрежетлерин алады.

Жүклерди тасыу ғәрежетлери аралыққа хэм тасылатуғын жүклер көлемине, жүклер классына, транспорт қураллары түрлерине байланысly.

Жүклерди тасыу қунын анықлау ушын бирден-бир көрсетпелерин мағлыұматларын ислеу нәтийжесинде төмендеги байланыслылықлар алынады (15-кесте).

Байланыслылықлар (ифоатызр) 1990-ж. баҳаларында анықланған, Сонлықтан олардан әмелий пайдаланыуда есаплауды өткеріу дәуириндеги сыпатламалар өзгериуин есапқа алыушы коэффициентин киргизиу талап етиледі:

$$C_{yu}=(a_1+a_2R)*K_i$$

Бунда C_{yu} – жүк бирлигин тасыу баҳасы, т/сўм; a_1 , a_2 – анықланған байланыслылықтың сан қурамлары (24-кесте мағлыұматлары бойынша анықланады); R – жүклерди тасыудың орташа аралығы, км; K_i – есаплауды сыпатламалар өзгериуин есапқа алыушы коэффициент.

11-Лекция. Жойбарлаудың ўазыйпалары хэм мазмуны

Реже:

1. Аўыл хожалығы өндирисиниң нәтийжелилиги
2. Жойбарлаудың ўазыйпалары хэм мазмуны
3. Хожалықтағы ишки магистрал жолларды жайластырыу

Аўыл хожалығы өндирисиниң нәтийжелилигине транспорт тармағы, суў тәмийнат, электр энергиясы, газлестириу, байланыс, ишимлик суўы тәмийнат сезилерли тәсир көрсетеді. Жер дүзиу жойбары мазкур бөлиминиң тийкарғы мақсетиөндиристиң технологиялық процесслерин, өнімди тасыу хэм қайта ислеуди тәмийинлеу ушын өндирисхэм социаллық қурамының инженерлик объектлдари хэм қурылысларын жайластырыу есапланады. Аймақты инженерлик үскенелеу аўыл хожалық өнімлерин өндирис ушын жыллық ғәрежетлардың азайыуын тәмийинлеуге қаратылған.

Жойбарлауда төмендегилер жайластырылады:

- хожалықтағы ишки магистрал жоллары хэм жол қурылыслары;
- мелиоратив қурылыс объектлери (суўғарыу хэм изей қочириш), магистрал каналлар трассалары, суў алынатугын қурылыслар, коллекторлар;
- суў тәмийнат хэм суў шығарыу объектлери, электр узатыу, байланыс системалары, газ хэм өнім өткизиуши қувурлар хэм басқа сызықлы инженерлик қурылыслары;

- тоғай мелиоратив хәм гидротехникалық улыўма хожалық әҳмийетине ийе эрозияға қарсы объектлер.

Аймақты инженерлик үскенелеў жойбары хожалықтың тийкарғы ишки объектлери жайласыўын есапқа алыўы керек, олар аймақты шөлкемлестириў хәм дүзиўге тиккелей тәсир көрсетеди, топырақ өнимдарлығын сақлаў хәм асырыўға жәрдемлашади, шарўа малларын боқиш, Аўыл хожалық өнимлерин жетистериў, сақлаў хәм қайта ислеў технологияларын жетилистириў, инженерлик қурылысларын қурыў хәм олардан пайдаланыў ғәрежетларын азайтыў хәм ландшафтларды қорғаў ушын шараят яратади.

Инженерлик қурылыслары хәм объектлерин жайластырыўда төмендеги талаплар есапқа алыныўы керек.

1. Жерден толық, ақылға муўапық хәм нәтийжели пайдаланыў, оларды қорғаў, аймақты дурыс шөлкемлестириў ушын шараят жаратыў. Бул талапты орынлаў ушын улыўма пайдаланыўдағы жолға ажыратылатуғын жер полосасида сызықлы инженерлик қурылысларын жайластырыў, бул мақсетлоар ушын қымбатбаха жерлерди ажыратыўға минимумға түсириў керек. Суўғарыў хәм изей қашырыў ушын участкаларды таңлаўда аймақтың тәбийий өзгешеликлерин хәм мелиорацияланған жерлерден пайдаланыў ақыбетлерин есапқа алыў керек.

2. Қурылысының техникалық талапларына қатый әмел қылған ҳалда, инженерлик үскенелеў объектлерин қурыўға мине болып капитал ғәрежетлер сарыплаў.

3. Инженерлик қурылысларынан пайдаланыў ушын исленетуғын жыллик ғәрежетларды минимумға түсириў.

4. Аўыл хожалық өнимлерин жетистериў, сақлаў хәм қайта ислеў, шарўа малларын боқистин бар технологияларын жетилистириў хәм жаңаларын енгизиў ушын шараятлар жаратыў.

5. Өнимлерди өндирис ушын мийнет хәм материаллық пул қураллары сарыпларын азайтыў.

Инженерлик объектлерихәм қурылысларын жайластырыў жойбарын дүзиўден алдын мелиорация, суў хожалығы хәм жол қурылысы, электр тәмийнат хәм байланыс тармақларын жайластырыў бойынша сызылмалар хәм жойбарлар терең үйрениледи. Айтыў керек, хәзирги шараятта аўыл хожалық өндирисин инженерлик тәмийинлеў тармағы қурам топған, Сонлықтан тийкарғы итибарды бар объектлердин ислеў нәтийжелилигин үйрениў хәм анализ етиўге, кемшиликлерди дүзетиў хәм пайдаланыўдағы ҳалокатларды сапластырыўға, пайдаланыўды жақсылаў бойынша усыныслар өндирисга қаратиш керек.

Аўыл хожалық кәрханалары аймақларында инженерлик үскенелеў объектлерин жойбарлаў, әдетте, бар инженерлик тармақларын хәм коммуникацияларын қайта қурыў, жайластырыў, удайы искерлик көрсетип атырғанлары, жумладан қайта қурылғанлары пенен бағланыўы керек болған сапа жақтан жаңаларын жойбарлаўды нәзерде тутади. Хожалықта ишки жер дүзиўде тийкарғы итибар хожалықтағы ишкижол тармағын жайластырыў мәселелерине қаратылыўым керек, себеби, басқа инженерлик қурылыслары оларға ажыратылатуғын жер полосаларында ямаса улыўма пайдаланыўдағы жоллар жанында жайластырылады.

2. Хожалықтағы ишки магистрал жолларды жайластырыў

Магистрал жолларды жайластырылыуының мазмуны хәм әҳмийети. Аўыл хожалық кәрханаларында өндирис процесслери өзине атызларды, исши (суўғарыў) участкаларын, бағларды, жүзимзарларды, пишензарларды, жайлаўларды, өндирис орайларын, фермалар хәм шарўашылық комплексларын камтып алатуғын белгили аймақларда әмелге асырылады. Олар хожалық орайларынан атызларға техникалықа, туқым, төгин, ёнилғи, өсимликлерди қорғаў хәм тәрбиялаў қуралларын, атызлардан хәм басқа жер түрлеринен болса дийханшылық өнимлери, жем-хаформаар, овощ лар, мийўелар хәм басқа ж тасыў хәм көширилиўинталап етеди.

Буннан тысқары, анық кәрханаларда аўыл хожалығы өндирисин шөлкемлестириў жүклер хәм жолаўшылар хәрекетин өз ишине алатуғын сыртқы транспорт байланысларсыз мүмкин емес. Хожалыққа техникалық хәм машиналар, жанылғы, еҳтиёт бөлимлери, төгинлер хәм қурылыс материаллары, азық-аўқат хәм шахсий тutyныў өнимлери алып келинеди. Өз гезегинде, хожалықтан дийханшылық хәм шарўашылық тохәмр өнимлерин элехәмторларға, бекатларға, қайта ислеўши кәрханаларға алып барылады. Жолаўшылар қатнашларының мақсети халықтың социаллық хәм мәдений-турмыс зәрүрликлерин қандырыў есапланады.

Қатнашлар интенсивлиги хәм әҳмийетине байланыслы халда, автомобил жоллары қурылыс өлшемлери хәм қағыйдаларына тийкарынан 5 категорияға бөлінген. I-III категориядағы жоллар мәмлекет әҳмийетине ийе жоқары категориядағы жолларға, IV-V категориялар болса жергиликли әҳмийетке ийе пәс категорияларға келтирилген.

Өлшемлерге көре, тийкарынан, Аўыл хожалық жүклери тасылатуғын жергиликли жоллар бир кеше-күндиздеги хәрекет интенсивлиги 200 автомашинадан аз болса, ўазыйпаларына байланыслы халда еки топарға бөлинеди. Биринши топарға хожалықтан тысқарыдағы улыўма пайдаланыўдағы жоллар киреди, олар Аўыл хожалығы кәрханасының хожалық орайларын хәкимшилик орайлар, мәмлекет әҳмийетине ийе автомобил жоллары, темир жолы бекатлары хәм суў транспорт бекатлары пенен бағлайды. Шу топарға Аўыл кеңашлары хәкимшилик орайларын қышлоқ хожалық кәрханасының орайий кўрғони пенен өз-ара, және орайий кўрғонни Аўыл хожалық өнимлериннг аз-кўстини дурыслаш хәм қайта ислеў бойынша кәрханалар пенен байланыстырыўшы жоллар хәм киреди. Бул жоллар жергиликли әҳмийетке ийе жоллар есапланады.

Екинши топарға айырым Аўыл хожалық кәрханасы ишинде транспорт байланысларын тәмийинлеў ушын хызмет ететуғын хожалықтағы ишки жоллар киреди. Олар қайсы хожалық аймағында жайласқан болса, ўша хожалық тассаруфида бөледи.

Хожалықтағы ишки жоллар тийкаргы (магистрал)хәм атыз йяллары тармағына бөлинеди. Олар хожалықта аймақты ишки шөлкемлестириў элементлеринен бири есапланады.

Хожалықта ишки жоллар өндирис бөлимлериниң хожалық орайлары, халық жасаў орынлары, шарўашылық фермалары хәм комплекслары, алмаслап егиў массивлери, басқа өндирис объектлери, улыўма пайдаланыўда автомобил жоллары арасындағы қолай транспорт байланыссини тәмийинлеўи хәм Жүклерды тасыў, техникалықа катнаўлары, Жолаўшылар келип кетжумыслары ушын қолай шараятлар жаратыўи керек.

Атыз жоллары алмаслап егий массивлери, атызлар, терекзарлар, пишензарлар хэм жайлаўлар ишиндеги өндирис процесслерине хызмет көрсетиў ушын зэрүр. Атыз жоллары тармағы тийкарғы жоллардың тәбийий давоми хэм тармақлары есапланады.

Хожалықта ишки магистрал жолларды жайластырыўда төмендеги мәселелер шешиледі: жоллар бағдарлары анықланады; олардың категориялары хэм топарлары белгиленеди; магистрал жоллар трассалары (орны) хэм олар өлшемлери, қопләмелардың түрлерин белгилеў пенен жол қурылыслары қурылатуғын орынлар жайластырылады; жолларды жайластырылыўының экономикалық нәтийжелилиги хэм қурылыс гезеклары тийкарланады.

Магистрал жолларды жайластырыўға қойылатуғын тийкарғы талаптар. Хожалықта ишки магистрал жоллар тармағын жайластырыўда төмендеги талаптар есапқа алыныўы керек.

1. Аўыл хожалық кәрханаларында қоңсы хожалықлар, хәкимшилик хэм экономикалық орайлар пенен жыл даўамында транспорт байланысларын тәмийинлеў.

2. Жойбарланып атырған хожалықтағы ишки жоллар тармағын улыўма пайдаланыўдағы (мәмлекет, жергиликли) жоллар, жаңадан жойбарланып атырған мухандислик инфраструктурасы элементлери (электр узатыў, радио хэм телефон тармақлары, газ хэм нефт қувурлары, магистрал каналлар хэм суў трубалары х.т.б.) пенен бағлаш.

3. Жол хэм жол қурылысларын қурыўға капитал ғәрежетларды мине болышлалаш, пайдаланыў ғәрежетларын азайтыў.

4. Мине болышл транспорт ғәрежетлары, транспорт қуралларынан пайдаланыў нәтийжелилигин асырыў, транспорт жумысларын өз ўақтында орынлаў.

5. Аймақты дурыс шөлкемлестириў, Аўыл хожалық жерлеринен ақылға муўапық хэм толық пайдаланыў ушын ең жақсы шараят жаратыў.

6. Зэрүр категория хэм топарлардағы тийкарғы йялларды жойбарлаў хәмқурыўда өлшемлери хэм қағыйдаларының орынланыўын тәмийинлеў.

Магистрал жоллар тармағын жайластырыў жойбарын дүзиў тәртиби. Магистрал жолларды жойбарлаў тийкарғы юк айланатуғын орынлар анықланғандан кейин орынланады, олар сыпатында хожалық хэм өндирис орайлары, алмаслап егий массивлери, терекзарлар, от-жем алынатугын жер түрлери, сыртқы юклаш – юк түсириў орынлары, хәкимшилик орайлар хызмет етеди.

Жойбарды дүзиў төмендеги тәртипте орынланады:

- бар жол тармақларын тексериў материаллары үйрениледи;
- транспорт байланыслары, жоллар бағдарлары хэм жайласыўы сызылмалары дүзиледи;
- жоллардың келешектеги юк тиғизлиги анықланады, жоллар категориялары хэм топарлары белгиленеди;
- жоллар орны (трассалары), жол қурылыслары қурылатуғын орынлар, жойбарлық шешимлерди ислеў пенен жайластырылады;

Магистрал жоллар тармағын жайластырыў тийкарланады хэм иләжлардың экономикалық нәтийжелилиги анықланады.

Бар жол тармағын үйрениў, ески жолларды қайта қурыў есабына жаңа қурылыс ушын ғәрежетларды қысқартириш мақсетинде өткериледи. Жол

излениўлер ямаса аймақта өткерилетуғын жер дүзиў излениўлер материалларынан пайдаланылады. бундай жол хәм жол-қурылысларының техникалық сыпатламалары (жол категориялары хәм топарлары, ажыратылатуғын ер полосаси, ер кўтармасы хәм жүриў бөлими кеңлиги, узынлығы, жол қурылысларының бар екенлиги хәм түрлери), олардың сапасы аўхалы, қайта қурыў мүмкиншилиги, зәрүр иләжлар дизими, жергиликли қурылыс материалларының бар екенлиги анықланады.

Магистрал жол тармағынң бағдарыни юк айланатуғын орынлардың жайласыўы белгилайды, олар арасында юк хәм ўлчовчиларды тасыў әмелге асырылады. Юк пайда болатуғын (олардан Жүклер алып кетиледи) хәм юк талап етилетуғын (оларға Жүклер алып келинади) юк айланиш орынлары ажыратылады. Көпшилик жағдайларда бир орынның өзи, олардың екиси сыпатында хәм көринеди. келешекте юк айланиш орынларының орнын анықлаў ушын Басланғыш мағлыўмат сыпатында район жер дүзиў сызылмаларынан, Аўыл хожалық кәрханасыниң хәм Жүклерды тасыўиниң келешектеги раўажланыў режелеринен пайдаланылады.

Юк айланатуғын орынлар әҳмийетине қарап уч топарға бөлинеди. Биринши топарға – ҳәкимшилик хәм социаллық-мәдений орайлар, темир жол бекатлары, аэропортлар хәм пристанлар, хожалықлар аралық кәрханалар, комплекслар хәм базалар киреди; екиншига – биринши топарға кируви орынлар пенен транспорт байланысларын әмелге оширувчи жергиликли санаат, қимшлоқ хожалық хәм қайта ислеўши кәрханалар хәм шөлкемлер; учинчига – хожалықтағы комплекслар, басқа ири өндирис объектлерижәне алмаслап егий массивлери, терекзарлар хәм от-жем алынатуғын жерлер киреди.

Жүклер хәрекети бағдарларын белгилеўде хәр бир Аўыл хожалық кәрханасыда Жүклердың түрлери, көлеми, өнимлердиң тохәмр хәм ишки талаплар ушын тақсимланыўы, хожалыққа алып келинадиган материаллар хәм жиҳозлар, ёнилғи, минерал ўғтилар хәм басқа өнимлер анықланады. Хожалық ишинде және биринши хәм екинши топар юк айланиш орынларына Жолаўшыларды тасыў хәм есапқа алынады.

Жоллардың жайласқан орнын, категорияларын хәм топарларын тийкарлаў ушын олардың юк тиғизлигин анықлаў зәрүр.

Жоллардың жүк тығызлығын анықлаў. Жоллардың ортача жыллик юк тиғизлиги дегенде оннан жыл даўамында ташилатуғын Жүклердың жәми муғдары түсиниледи. Есаплаўлар Аўыл хожалық кәрханасыниң ортача 5-10 жылдағы раўажланыўы келажагидан келип шығып орынланады.

Улыўма пайдаланыўдағы жолларды жойбарлаўда Аўыл хожалық кәрханасыниң барлық тармақлары тохәмр өнимлери, тутыныў өнимлери, төгинлер, санаат хәм қурылыс материаллары, транзит хәм Жолаўшы тасыўшылар юк айланыўы көлемлери есапқа алынады. Хожалық тармақларының тохәмр өними көлеми M_i төмендеги ифода бойынша анықланады, t:

$$M_i = \frac{\sum_{i=1}^n W_i P_i}{100}$$

Бунда W_i – i түрдеги айырым тармақниң ялпи өними көлеми, t; P_i – i тұрдағы тармақниң тохәмрлик дәрежеси, %; n – тармақлар хәм өнимлжер түрлери саны.

Төгинлерды, ёнилғи хәм мойлаш материалларын, санаат, қурылыс хәм басқа материалларды, саўда тармағы жүклерин тасыў көлеми улыўмаластырылған көрсеткишлер хәм өлшемлер бойынша майдан бирлиги ямаса бир жасаўшы есабына анықланады.

Жолаўшы тасыўшылар көлеми халықтың жыл даўамында бир жасаўшы есабына катнаўлары саны пенен формаланған хәрекетшенлиги кўрсаткишинден пайдаланып анықланады. Бул көрсеткиш автотранспорт кәрханалары мағлыўматлары бойынша анықланады.

Режелестирилмаған юк тасыўшылар хәм транзит хәрекетлерин есапқа алыў ушын анықланған Жүклер йиғиндиси 20–40% кўўақытириледі.

Жоллар бойынша Жүклерды тасыў бағдарлары хәм көлемлери ҳаққындағы кўргазмали тасаввурни транспорт байланыслары сызылмалары, ортача жыллик юк тиғизлиги эпюралары ямаса магистрал жол тармағын жайластырыў сызылмасы (16 б-сўүрет) береди.

Тийкарғы жоллардың категорияларын хәм топарларын белгилеў. Хожалықтағы ишки тийкарғы жоллар киритилген V категориядағы жоллар, есапланған юк тасыў көлемлерина қарап уч категорияға бөлинеди: I–Q; II–Q; III–Q.

I–Q категориядағы жоллар Аўыл хожалық кәрханалары хәм шөлкемлериниң орайий Аўылларын өндирис бөлимлери Аўыллары, шарўашылық комплекслары, фермалары, улыўма пайдаланыўдағы жоллар, өнимлерди таярлаў, сақлаў хәм қайта ислеў хәм басқа Аўыл хожалық объектлери пенен бағлайды хәм ең юк көп ташилатуғын ойда есапланған юк тасыў көлемине ийе болады.

II–Q категориядағы жоллар Аўыл хожалық кәрханалары өндирис бөлимлери Аўылларын хәм басқа Аўыл хожалық объектлерин улыўма пайдаланыўдағы жоллар, өз-ара хәм басқа хожалықтың ишки объектлери (атыз хәм жәрдемши жоллардан тысқары) пенен бағлайды хәм 10 мың тоннагача есапланған юк тасыў көлемине ийе болады.

III–Q категориядағы жолларға айырым Аўыл хожалық жерлерине, алмаслап егий массивлерина транспорт хызметини көрсетиў ушын мөлжелленген атыз, ёрдомчи жоллар киреди. Транспорт–эксплуатация талапларына, жойбар-ланаётган жоллар категорияларына, климатый шараятларға, жергиликли қурылыс материаллары пенен тәмийинлеўге байланыслы холда хожалықтағы ишки жоллардың техникалық көрсеткишлери белгиленеди. (22-кесте).

Жүрийў бөлими қопламасыниң типлары ер кўтармасыниң белгиленген кўнатызнг кесимиға, жоллардан пайдаланыў шараятларына, жергиликли қурылыс материалларының бар екенлиги хәм басқа шараятларына, жергиликли қурылыс материалларының бар екенлиги хәм басқа шараятларға сай түрде қабылланады.

12-Лекция. ХОЖАЛЫҚТА ИШКИ ТИЙКАРҒЫ (МАГИСТРАЛ) ЖОЛЛАРЫН, ИНЖЕНЖЕРЛИК ҚУРЫЛЫСЛАРЫН ХӘМ ОБЪЕКТЛЖЕРИН ЖАЙЛАСТЫРЫЎ

Реже:

1. Жойбарлаўдың ўазыйпалары хәм мазмуны
2. Хожалықтағы ишки магистрал жолларды жайластырыў
3. Магистрал жоллардың техникалық көрсеткишлери

Ауыл хожалығы өндирисинің нәтижелілігіне транспорт тармағы, суу тәмийнат, электр энжергиясы, газлестиріу, байланыс, ишимлик сууы тәмийнат сезилжерли тәсир көрсетеди. Жжер дүзіу жойбары мазкур бөлімінің тийкарғы мақсетиөндиристің технологиялық процесслерин, өнімди тасыу хәм қайта ислеуді тәмийинлеу ушын өндирис хәм социаллық қурамының инженерлик объектлери хәм қурылысларын жайластырыу есапланады. Аймақты инженерлик үскенелеу Ауыл хожалық онимлерин өндирис ушын жыллик ғәрежетлардың азайыуын тәмийинлеуге қаратылған.

Жойбарлауда төмендегилер жайластырылады:

- хожалықтағы ишки магистрал жоллары хәм жол қурылыслары;
- мелиоратив қурылыс объектлери (сууғарыу хәм изей кашырыу), магистрал каналлар трассалары, суу алынатугын қурылыслар, коллекторлар;
- суу тәмийнат хәм суу шығарыу объектлери, электр узатыу, байланыс системалары, газ хәм өнім өткізіуши қуурлар хәм басқа сызықлы инженерлик қурылыслары;
- тоғай мелиоратив хәм гидротехникалық улыума хожалық әхмийетине ийе эрозияға қарсы объектлжер.

Аймақты инженерлик үскенелеу жойбары хожалықтың тийкарғы ишки объектлери жайласыуын есапқа алыуы кжерек, олар аймақты шөлкемлестиріу хәм дүзіуге тиккелей тәсир көрсетеди, топырақ өнімдарлығын сақлау хәм асырыуға жәрдемлашади, шаруа малларын боқиш, Ауыл хожалық онимлерин жетистиріу, сақлау хәм қайта ислеу технологияларын жетилистиріу, инженерлик қурылысларын қурыу хәм олардан пайдаланыу ғәрежетларын азайтыу хәм ландшафтларды қорғау ушын шараят яратади.

Инженжерлик қурылыслары хәм объектлжерин жайластырыуда төмендеги талаптар есапқа алыныуы кжерек.

6. Жжерден толық, ақылға мууапық хәм нәтижели пайдаланыу, оларды қорғау, аймақты дурыс шөлкемлестиріу ушын шараят жаратыу. Бу талапты орынлау ушын улыума пайдаланыудағы жолға ажыратылатугын жер полосасида сызықлы инженерлик қурылысларын жайластырыу, бу мақсетлоар ушын қимматбаха жерлерди ажыратыуға минимумға түсириу кжерек. Сууғарыу хәм изей кашырыу ушын участкаларды таңлауда аймақтың тәбийий өзгешеликлжерин хәм мелиорацияланған жжерлжерден пайдаланыу ақыбетлжерин есапқа алыу кжерек.

7. Қурылыснің техникалық талаптарына қатый әмел қилған ҳалда, инженерлик үскенелеу объектлжерин қурыуга мине болыпл капитал ғәрежетлжер сарыплау.

8. Инженжерлик қурылысларынан пайдаланыу ушын исленетуғын жыллик ғәрежетларды минимумға түсириу.

9. Ауыл хожалық онимлерин жетистиріу, сақлау хәм қайта ислеу, шаруа малларын боқистің бар технологияларын жетилистиріу хәм жаңаларын енгизиу ушын шараятлар жаратыу.

10. Өнімлжерди өндирис ушын мийнет хәм матжерияллық пул қураллары сарыптарын азайтыу.

Инженжерлик объектлжерихәм қурылысларын жайластырыу жойбарын дүзіуден алдын мелиорация, суу хожалығы хәм жол қурылысы, электр тәмийнат хәм байланыс тармақларын жайластырыу бойынша сызылмалар хәм жойбарлар

тжерен үйрениледі. Айтыш кжерекки, хәзирги шараятта Аўыл хожалық өндирисин инженерлик тәмийинлеў тармағы курам топган, Сонлықтан тийкарғы итибарды бар объектлжердиң ислеў нәтийжелилигин үйрениў хәм анализ етиўге, кемшиликлжерди дүзетиў хәм пайдаланыўдағы халокатларды сапластырыўға, пайдаланыўды жақсылаў бойынша усыныслар өндирисга қаратиш кжерек.

Аўыл хожалық кәрханалары аймақларында инженерлик үскенелеў объектлжерин жойбарлаў, әдетте, бар инженерлик тармақларын хәм коммуникацияларын қайта қурыў, жайластырыў, удайы искжерлик көрсетип атырғанлары, жумладан қайта қурылғанлары пенен бағланыўы кжерек болған сапа жақтан жаңаларын жойбарлаўды нәзжерде тутади. Хожалықта ишки жжер дүзиўде тийкарғы итибар хожалықтағы ишкижол тармағын жайластырыў мәселелжерине қаратылыўым кжерек, себеби, басқа инженерлик қурылыслары оларға ажыратылатуғын жжер полосаларында ямаса улыўма пайдаланыўдағы жоллар жанында жайластырылады.

2. Хожалықтағы ишки магистрал жолларды жайластырыў

Магистрал жолларды жайластырылыўының мазмуны хәм әҳмийети. Аўыл хожалық кәрханаларында өндирис процесслжери өзине атызларды, исши (суўғарыў) участкаларын, бағларды, жүзимзарларды, пишензарларды, жайлаўларды, өндирис орайларын, фжермалар хәм шарўашылық комплексларын камтып алатуғын белгили аймақларда әмелге асырылады. Олар хожалық орайларынан атызларға техникалықа, туқым, төгин, ёнилғи, өсимликлжерди қорғаў хәм тәрбиялаў қуралларын, атызлардан хәм басқа жер түрлеринен болса дийханшылық онимлери, ем-хаформаар, овош лар, мийўелар хәм басқа жүклерды тасыў хәм көширилиўинталап етеди.

Буннан тысқары, анық кәрханаларда Аўыл хожалығы өндирисин шөлкемлестириў жүклер хәм жолаўшылар хәрекетини өз ишине алатуғын сыртқы транспорт байланысларсиз мүмкин емес. Хожалыққа техникалықа хәм машиналар, ёнилғи, еҳтиёт бөлимлжери, төгинлжер хәм қурылыс матжериаллары, озик-овқат хәм шахсий тутыныў онимлери алып келинеди.

Өз гезегинде, хожалықтан дийханшылық хәм шарўашылық товар онимлерин элеваторларга, бекатларға, қайта ислеўши кәрханаларға алып барылады. Жолаўшылар қатнашларының мақсети халықтың социаллық хәм мәдений-турмыс зәрүрликлжерин қандырыў есапланады.

Қатнашлар интенсивлиги хәм әҳмийетине байланыслы халда, автомобил жоллары қурылыс өлшемлжери хәм қағыйдаларына аосан 5 категорияға бөлінген. I-III категориядағы жоллар мәмлекет әҳмийетине ийе жоқары категориядағы жолларға, IV-V категориялар болса жжергиликли әҳмийетке ийе пәс категорияларға келтирилген.

Өлшемлжерге кўра, тийкарынан, Аўыл хожалық жүклеры ташилатуғын жжергиликли жоллар бир кеча-кундуздағы хәрекет интенсивлиги 200 автомашинадан аз болса, ўазыйпаларына байланыслы халда еки топарға бөлинеди. Биринши топарға хожалықтан тысқарыдағы улыўма пайдаланыўдағы жоллар киреди, олар Аўыл хожалығы кәрханасының хожалық орайларын хәкимшилик орайлар, мәмлекет әҳмийетине ийе автомобил жоллары, темир жолы бекатлары

хәм суў транспорт бекатлары пенен бағлайды. Шу топарға Аўыл кеңашлары хәкимшилиқ орайларын қышлоқ хожалық кәрханасының орайы қўрғони пенен өз-ара, және орайий қўрғонни Аўыл хожалық онимлеринг аз-кўстини дурыслаш хәм қайта ислеў бойынша кәрханалар пенен бағловчи жоллар хәм киреди. Бул жоллар жжергиликли әҳмийетке ийе жоллар есапланады.

Екинши топарға айырым Аўыл хожалық кәрханасы ишинде транспорт байланысларын тәмийинлеў ушын хызмет ететугын хожалықтағы ишки жоллар киреди. Олар қайсы хожалық аймағында жайласқан болса, ўша хожалық тассаруфида бөледі.

Хожалықтағы ишки жоллар тийкарғы (магистрал)хәм атыз йяллары тармағына бөлинеди. Олар хожалықта аймақты ишки шөлкемлестириў элементлжеринен бири есапланады.

Хожалықта ишки жоллар өндирис бөлимлжериниң хожалық орайлары, халық жасаў орынлары, шарўашылық фжермалары хәм комплекслары, алмаслап егиў массивлжери, басқа өндирис объектлжери, улыўма пайдаланыўда автомобил жоллары арасындағы қолай транспорт байланыс тәмийинлеўи хәм жүклерды тасыў, техникалық катнаўлары, жолаўшылар келип кетиўлжери ушын қолай шараятлар жаратыўи кжерек.

Атыз жоллары алмаслап егиў массивлжери, атызлар, тжерекзарлар, пишензарлар хәм жайлаўлар ишиндеги өндирис процесслерине хызмет көрсетиў ушын зәрүр. Атыз жоллары тармағы тийкарғы жоллардың тәбийий давоми хәм тармақлары есапланады.

Хожалықта ишки магистрал жолларды жайластырыўда төмендеги мәселелжер шешиледи: жоллар бағдарлары анықланады; олардың категориялары хәм топарлары белгиленеди; магистрал жоллар трассалары (орны) хәм олар өлшемлжери, қопләмелардың түрлжерин белгилеў пенен жол қурылыслары қурылатугын орынлар жайластырылады; жолларды жайластырылыўының экономикалық нәтийжелилиги хәм қурылыс гезеклары тийкарланады.

Магистрал жолларды жайластырыўға қойылатугын тийкарғы талаптар. Хожалықта ишки магистрал жоллар тармағын жайластырыўда төмендеги талаптар есапқа алыныўи кжерек.

7. Аўыл хожалық кәрханаларында қоңсы хожалықлар, хәкимшилиқ хәм экономикалық орайлар пенен жыл даўамында транспорт байланысларын тәмийинлеў.

8. Жойбарланып атырған хожалықтағы ишки жоллар тармағын улыўма пайдаланыўдағы (мәмлекет, жжергиликли) жоллар, жаңадан жойбарланып атырған мухандислик инфраструктурасы элементлжери (электр узатыў, радио хәм телефон тармақлары, газ хәм нефт қувурлары, магистрал каналлар хәм суў қувурлары ҳ.т.б.) пенен бағлаш.

9. Жол хәм жол қурылысларын қурыўға капитал ғәрежетларды мине болыпллаш, пайдаланыў ғәрежетларын азайтыў.

10. Мине болыпл транспорт ғәрежетлары, транспорт қуралларынан пайдаланыў нәтийжелилигин асырыў, транспорт жумысларын өз ўақтында орынлаў.

11. Аймақты дурыс шөлкемлестириў, Аўыл хожалық жжерлжеринен ақылға муўапық хәм толық пайдаланыў ушын ең жақсы шараят жаратыў.

12. Зэрүр категория хэм топарлардағы тийкарғы йялларды жойбарлау хэмқурыұда өлшемлжери хэм қағыйдаларының орынланыұын тәмийинлеу.

Магистрал жоллар тармағын жайластырыу жойбарын дүзиу тәртиби. Магистрал жолларды жойбарлау тийкарғы жүк айланатуғын орынлар анықланғандан кейин орынланады, олар сыпатында хожалық хэм өндирис орайлары, алмаслап егий массивлжери, тжерекзарлар, от-жем алынатуғын жжер түрлжери, сыртқы жүклаш – жүк түсирийу орынлары, хәкимшилиқ орайлар хызмет етеди.

Жойбарды дүзиу төмендеги тәртипте орынланады:

- бар жол тармақларын тексжерийу матжерииаллары үйрениледи;
- транспорт байланыслары, жоллар бағдарлары хэм жайласыұы сызылмалары дүзиледи;
- жоллардың келешектеги жүк тигизлиги анықланады, жоллар категориялары хэм топарлары белгиленеди;
- жоллар орны (трассалары), жол қурылыслары қурылатуғын орынлар, жойбарлық шешимлжерди ислеу пенен жайластырылады;

Магистрал жоллар тармағын жайластырыу тийкарланады хэм иләжлардың экономикалық нәтийжелилиги анықланады.

Бар жол тармағын үйрениу, ески жолларды қайта қурыу есабына жаңа қурылыс ушын ғәрежетларды қысқартириш мақсетинде өткжериледи. Жол излениұлжер ямаса аймақта өткжерилетуғын жжер дүзиу излениұлжер матжерииалларынан пайдаланылады.бундай жол хэм жол-қурылысларының техникалық сыпатламалары (жол категориялары хэм топарлары, ажыратылатуғын жер полосаси, жер кұтармасы хэм жүрийу бөлими кеңлиги, узынлығы, жол қурылысларының бар екенлиги хэм түрлжери), олардың сапасы аұхалы, қайта қурыу мүмкиншилиги, зэрүр иләжлар дизими, жжергиликли қурылыс матжерииалларының бар екенлиги анықланады.

Магистрал жол тармағынң бағдарыни жүк айланатуғын орынлардың жайласыұы белгилайды, олар арасында жүк хэм ұлчовчиларды тасыу әмелге асырылады. Жүк пайда болатуғын (олардан жүклер алып кетиледи) хэм жүк талап етилетуғын (оларға жүклер алып келинади) жүк айланиш орынлары ажыратылады. Көпшилиқ жағдайларда бир орынның өзи, олардың екиси сыпатында хэм көринеди. келешекте жүк айланиш орынларының орнын анықлау ушын Басланғыш мағлыұмат сыпатында район жжер дүзиу сызылмаларынан, Аұыл хожалық кәрханасыниң хэм жүклерды тасыуиниң келешектеги раұажланыу режелжеринен пайдаланылады.

Жүк айланатуғын орынлар әхмийетине қарап уч топарға бөлинеди. Биринши топарға – хәкимшилиқ хэм социаллық-мәдений орайлар, темир жол бекатлары, аэропортлар хэм пристанлар, хожалықлар аралық кәрханалар, комплекслар хэм базалар киреди; екиншига – биринши топарға кируви орынлар пенен транспорт байланысларын әмелге оширувчи жжергиликли санаат, қимшлоқ хожалық хэм қайта ислеуши кәрханалар хэм шөлкемлжер; учинчига – хожалықтағы комплекслар, басқа ири өндирис объектлжерижәне алмаслап егий массивлжери, тжерекзарлар хэм от-жем алынатуғын жжерлжер киреди.

Жүклер хәрекети бағдарларын белгилеуде хәр бир Аұыл хожалық кәрханасыда жүклердың түрлжери, көлеми, өнимлжердиң товар хэм ишки талаплар ушын тақсимланыұы, хожалыққа алып келинадиган матжерииаллар хэм

жиҳозлар, ёнилғи, минжерал ўғтилар ҳам басқа өнімлер анықланады. Хожалық ишинде және биринши ҳам екннши топар жүк айланиш орынларына жолаўшыларды тасыў ҳам есапқа алынады.

Жоллардың жайласқан орнын, категорияларын ҳам топарларын тийкарлаў ушын олардың жүк тигизлигин анықлаў зәрүр.

Жоллардың жүк тигизлигин анықлаў. Жоллардың ортача жыллик жүк тигизлиги дегенде оннан жыл даўамында ташилатуғын жүклердың жәми муғдары түсиниледи. Есаплаўлар аўыл хожалық кәрханасының орташа 5-10 жылдағы раўажланыўы келажагидан келип шығып орынланады.

Улыўма пайдаланыўдағы жолларды жойбарлаўда аўыл хожалық кәрханасының барлық тармақлары товар онимлери, тутыныў онимлери, төгинлжер, санаат ҳам қурылыс матжериаллары, транзит ҳам жолаўшы тасыўлар жүк айланыўы көлемлжери есапқа алынады. Хожалық тармақларының товар өними көлеми M_i төмендеги ифода бойынша анықланады, т:

$$M_i = \frac{\sum_{i=1}^n W_i P_i}{100}$$

Бунда W_i – i түрдеги айырым тармақның ялпи өними көлеми, т; P_i – i түрдағы тармақның товарлик дәрежеси, %; n – тармақлар ҳам өнімлер түрлжери саны.

Төгинлжерды, ёнилғи ҳам мойлаш матжериалларын, санаат, қурылыс ҳам басқа матжериалларды, саўда тармағы жүклерын тасыў көлеми улыўмаластырылған көрсеткишлер ҳам өлшемлжер бойынша майдан бирлиги ямаса бир яшовчи есабына анықланады.

Жолаўшы тасыўлар көлеми халықтың жыл даўамында бир яшовчи есабына катнаўлары саны пенен ифоатызнадиган хәрекетшенлиги кўрсаткишинден пайдаланып анықланады. Бул көрсеткиш автотранспорт кәрханалары мағлыўматлары бойынша анықланады.

Режелестириўтирилмаган жүк тасыўлар ҳам транзит хәрекетлжерин есапқа алыў ушын анықланған жүклер йиғиндиси 20–40% кўўақытириледі.

Жоллар бойынша жүклерды тасыў бағдарлары ҳам көлемлжери ҳаққындағы кўргазмали тасаввурни транспорт байланыслары сызылмалары, ортача жыллик жүк тигизлиги эпюралары ямаса магистрал жол тармағын жайластырыў сызылмасы (16 б-сүўрет) бжереди.

Тийкарғы жоллардың категорияларын ҳам топарларын белгилеў. Хожалықтағы ишки тийкарғы жоллар киритилген V категориядағы жоллар, есапланған жүк тасыў көлемлжерина қарап уч категорияға бөлинеди: I–Q; II–Q; III–Q.

I–Q категориядағы жоллар Аўыл хожалық кәрханалары ҳам шөлкемлжериниң орайий Аўылларын өндирис бөлимлжери Аўыллары, шарўашылық комплекслары, фжермалары, улыўма пайдаланыўдағы жоллар, өнімлерди таярлаў, сақлаў ҳам қайта ислеў ҳам басқа Аўыл хожалық объектлжери пенен бағлайды ҳам ең жүк көп ташилатуғын ойда есапланған жүк тасыў көлемине ийе болады.

II–Q категориядағы жоллар Аўыл хожалық кәрханалары өндирис бөлимлжери Аўылларын ҳам басқа Аўыл хожалық объектлжерин улыўма пайдаланыўдағы жоллар, өз-ара ҳам басқа хожалықтың ишки объектлжери (атыз ҳам жәрдемши жоллардан тысқары) пенен бағлайды ҳам 10 мың тоннагача есапланған жүк тасыў көлемине ийе болады.

III-Q категориядағы жолларға айырым Аўыл хожалық жжерлжерине, алмаслап егий массивлжерина транспорт хызметини көрсетий ушын мөлжелленген атыз, ёрдомчи жоллар киреди. Транспорт–эксплуатация талапларына, жойбар-ланаётган жоллар категорияларына, климатый шараятларға, жжергиликли қурылыс матжериаллары пенен тәмийинлеўге байланыслы холда хожалықтағы ишки жоллардың техникалық көрсеткишлжери белгиленеди. (22-кесте).

Жүрий бөлими қопламасының типлары жер кўтармасының белгиленген кўнатызнг кесимиға, жоллардан пайдаланыў шараятларына, жжергиликли қурылыс матжериалларының бар екенлиги ҳәм басқа шараятларына, жжергиликли қурылыс матжериалларының бар екенлиги ҳәм басқа шараятларға сай түрде қабылланады.

22-кесте

Хожалықта ишки жолларды жойбарлаўдың тийкарғы техникалық өлшемлжери

Мейъёр	Жоллар категориялары		
	I-Q	II-Q	III-Q
1	2	3	4
Ең көп ташилатуғын жүклердың есапланған көлеми, мың, т	10 дан көп	10 гача	10 гача
Хисобланған тезлик, 1 с/км	70 (60,40)	60(40,30)	40 (30,20)
Хәрекет қатарлары саны	2	1	1
Хәрекет полосаси кеңлиги, м	3	-	-
Жүрий бөлими кеңлиги, м	6	4,5	3,5
Жолниң чекка бөлими кеңлиги, м	2	1,75	1,5
Жолниң чекка бөлимин беккемлеў кеңлиги, м	0,5	1,75	0,5
Жер кўтармасы кеңлиги, м	10	8	6,5
Бағдар бойынша ең үлкен нишабликлжер, %	60 (70, 80)	70 (80, 90)	80 (90, 90)
Бурилжумыслардың режедағы ең киши радиуслары, м	200 (150,80)	150 (80, 80)	100 (80-50)

*қавс ишинде аўыр (баланд-пәслик орынлар) ҳәм жүдә аўыр (таўлик) участкалар ушын көрсеткишлжер келтирилген.

Аўыл хожалық кәрханалары, фжермжер хожалықлары ҳәм басқа шөлкемлжер жолларында төмендеги типдағы қопләмеларды қоллаў усыныс етиледі:

I-Q капитал ямаса еңиллаштирилген, такфакторлаштирилген қоплама пенен (цемент-бетонли, монолит ямаса жыйма, темир-бетон жыйма, асфальт-бетондан бир ямаса еки қатламли, ёпишқоқ битум пенен исленген шағал ямаса майатызнган тас матжериалдан ҳ.т.б.).

II-Q капитал ямаса еңиллаштирилген, такфакторлаштирилген қоплама пенен және органык ямаса минжерал ёпишқоқ матжериаллар пенен исленген, майда тас, шағал, жжергиликли қурылыс матжериаллары ҳәм қумни қориштириш усылы пенен ётқизилатуғын аралаш тасдан ибарат оралик қопләмелар.

III-Q оралик және пәс жжергиликли (мустаҳазланған ямаса ҳәр қыйлы қосымшалар пенен жақсыланған топырақлардан таярланған қурылыс матжериалларынан, ёпишқоқлар пенен мустаҳазланған).

Жоллардың техникалық категорияларын белгилеу үшін хәрекет интенсивлигин анықлау зәрүр, у жолдан автомобил катнаўларының интенсив дәуиринде, бир кеча-кундузда өтедиган машиналар саны пенен сыпатланады.

Хәрекетнің бир кеча-кундуздағы интенсивлиги N төмендеги ифода бойынша анықланады:

$$N = \frac{Q * c * a}{T * \gamma * \beta * R}$$

Бунда Q – келешектеги жыллик жүк тигизлиги, жылига t (ең көп жүк тигизлигине ийе участка үшін жүк тигизлиги эпюрасидан алынады); c – жыл даўамында жүклерды ташистин тең тақсимланмаслиги есапқа олувчи мәўсимликлик коэффиценти (Аўыл хожалық жүк тасыўлары үшін c=3–6); a – транзит хәм юловчи катнашларын есапқа олувчи коэффицент (a=1,3–1,4); T – жүклер ташилатуғын кунлардың ортача жыллик саны (жолдан жыл даўамында пайдаланыўда T=360 тең болады); γ - автомобилнің жүк көтжериўидан пайдаланыўдың есапланған коэффиценти ($\gamma=0,8-0,9$); β - автомобил жүриўидан пайдаланыў коэффиценти (автомобилнің жүк пенен жүриўиниң улыўма жүриўине нысбати, Аўыл хожалық жүк тасыўларында $\beta=0,6-0,8$); R=автомобилнің есапланған ортача жүк көтжериўи (R=3–4 t).

Магистрал жоллардың техникалық көрсеткишлжери өлшемлжери транспорт куралларына, Аўыл хожалық жжерлжери қимматига, олардан пайдаланыў интенсивлигине, аймақтың тәбийий өзгешеликлжерине байланыслы халда өзгжереди. Мәселен, қимматбаха Аўыл хожалық жжерлжеринде (суўғарылатуғын хәм изейи қочирилған жжерлжер, тжерекзарлар, жоқары өнимдар топырақларға ийе жжерлжер) жойбарланилаётган жоллардың топырақ кўтармасы кеңлигин I–Q категориядағы жоллар үшін 8 метрге дейин, II–Q категориядағы жоллар үшін 7 метрге дейин хәм III–Q категориядағы жоллар үшін болса 5,5 метрге дейин қысқартириш усыныс етиледи.

Магистрал жоллардан көпроқ дәрежеде басқа Аўыл хожалық кәрханаларының транзит жүклерын тасыу үшін пайдаланылганда, олар жоқарыроқ категориядағы жоллар қатарына өткизилиўи мүмкин.

Тийкаргы жоллар орнын (трассасини)хәм жол қурылысларын жайластырыў. Жойбарлаўда бар жоллардың жайласыўы, жжердің релефи, гидрографиясы, топырақ қатламлары хәм басқа аймақтың тәбийий өзгешеликлжери есапқа алынады.

Йялның орнын (трассасини) ең қысқа бағдар, яғный дурыс сызық бойлап белгилеу кжерек. Баландлик хәм контурлик тосқынлықлар жоллардың дурыс бағдарларына унамсыз тәсир етеди. Жолның жайласыўын хәмме ўақыт хәм тәбийий тосқынлықларды есапқа алыўға бағлаш мүмкин емес, себеби, бу оның эгри-буғри болып, узайиб кетишга алып келеди. Жоллар, сойлар хәм чукурликлжерди ең тор орынлардан кесиб өтиўи кжерек. Жолның нишаблиги 9%, тиркәмели автомашиналар үшін болса 7% дан ошмаслиги кжерек. Оптимал нишаблик 4% гача.

Жолның орнын иләжи барынша ёмғир суўлары ўқишини ажыратып турыўшы баландликлжер, өндирис бөлимлжери, атызлар хәм хожалық участкалары шегаралары, қорғаўшы ағашлар полосалары пенен бағлаш кжерек. Бар жоллар пенен олар дурыс ямаса усыған жақын мүйешли кесишиши кжерек.

Жоллардың орнын жойбарлаўда қырқып алынған өнимдар сүрим қатламни Аўыл хожалықта пайдаланыўға қайтариш жолы пенен жолның жанындағы участкаларын рекультихәмциялау нәзжерде тутылады.

Жол қурылыстары – көприклар, қукурлар, кшешип ўтилатуғын орынлар, лотоклар, жол жағасыдағы көллжер – жолниң орнын белгилеў пенен бир ўақытта жойбарланады. Капитал типдағы көприклар хәм қукурлар (темир-бетон, тас, бетон) автомобил, трактор хәм Аўыл хожалық машиналарының өтиўди исенимли тәмийинлеўи кжерек.

Қукурлар кишироқ суў сарпын өткжерийў ушын (1 с 6-10 м³ гача), тийкарынан, мәўсимлик хәрекеттеги сойлар хәм жыралықлжжерде, стандарт диаметрлжжерде (0,5; 0,75; 1,0; 1,25; 1,5 хәм 2 м), өткжерилетуғын суўдың көлемине байланыслы халда орнатылады. қукурлар киши көприкларға салыстырма арзон хәм пайдаланыўға қулаж. көприклар хәр қыйлы өлшемларда жойбарланады: киши – узынлығы 25 метрге дейин, орта – 25-100 хәм үлкен – 100 м узын. Устунлар арасы 2-3 м болған киши көприклар есап-санақларысиз жойбарланыўы хәм қурылысы мүмкин. Магистрал жоллар ушын көприклар эни (өтиў бөлими кеңлиги) 6-7 м болыўы, киши көприклар ушын болса, олардан кең Аўыл машиналарының өтиўи нәзжерде тутилмаса – 4,5 м болыўы кжерек. Магистрал жоллар ушын көприклардың есапланған аўырлик көтжерийўи төмендегидей: автомобиллар ушын 8-10 т, занжирли техникалықа ушын 30-60 т.

Жоллардың орнын хәм жол қурылыстарын жайластырыўда олардың жайласатуғын орны ҳаққындағы мәселе шешиледи, анық есап-санақлары болса жолни қурыўниң исши жойбарын ислеў процессинде орынланады.

Магистрал жолларды жайластырылыўын экономикай тийкарлаў. Магистрал жолларды жойбарлаўды есап-конструктив усыл тийкарында, бир неше шешимлжерди дүзий хәм олардан ең жақсысын таңлаў ушын таққослаш жолы пенен өткжерийў мақсетке муўапықдир. Хәр бир жойбарлық шешим көрсеткишлжер системасы: эксплуатацион-техникалық хәм экономикалық тийкарланыўы кжерек.

Эксплуатацион-техникалық көрсеткишлжер бойынша жойбарлық шешимниң қурылыс өлшемлжжери хәм қағыйдаларына сайлиги анықланады, олар жойбардың экономикалық нәтийжелилигин анықлаў ушын тийкар болып хәм хызмет етеди.

Эксплуатацион-техникалық көрсеткишлжер қатарына төмендегилжер киреди: жолниң узынлығы, бурылыў мүйешлжжери саны хәм олардың қуны, жолниң нишаблиги, гидрографикалық тармақ, сойлар хәм жыралықлар пенен кесишжумыслары саны, жол қурылыстары саны хәм өлшемлжжери, жүрийў бөлими қопламасы типи хәм өлшемлжжери, топырақ қатламларының типлары хәм механикалық қурамы, транспорт ушын ноқолай участкалар узынлығы (қор басатуғын, изей суўлары жақын, ўпирилжумыслар х.т.б.), жоллар ийелейдиган қимматбаха жжерлжер майданы, қоршаған аймақлардан хәм Әсиресе, сүрим жжерлжерден пайдаланыў шараятлары, жүклер айланатуғын участкалар арасындағы байланыс шараяты.

Экономикалық көрсеткишлжер жолларды қурыў хәм қайта қурыў баҳасыни (капитал ғәрежетлар), жыллик эксплуатация хәм амортизация ғәрежетлерин, жөнсизликтен корнылатуғын жыллик зыянларды, жол тармағын жақсыланыўынан тежелетуғын қаржыларды, капитал ғәрежетлердин қапланыў мүддетин, келтирилген ғәрежетлерди өз ишине алады.

Жойбарлық шешимлер сақлап қалынатуғын қимматбаха аўыл хожалық жерлери майданы, жоллар жанындағы жерлерди кейин-ала шөлкемлестирийў шараятлары бойынша хәм баҳаланады.

Тийкарғы техникалық талаптарға әмел қылынған, Аўыл хожалық жерлерінің мине болып майданы алыныўы шараятында капитал ғәрежетлардың жоқары нәтийжелилиги тийкарланған жолларды жайластырыў жойбары жақсы есапланады.

Жолларды хәм жол қурылысларын қурыў хәм қайта қурыў ушын капитал ғәрежетлар муғдары улыўмаластырылған көрсеткішлер бойынша, ғәрежетлар түрлері бойынша сарыптар сметаларын дүзиў жолы пенен анықланады. Жыллық эксплуатация ғәрежетлері жоллар хәм жол қурылысларына хызмет көрсетиў, гүзетип барыў, жорий оңлаў бойынша ғәрежетларды өз ишине алады. Олар жыл даўамында 1 км жолға қарашның жыллик ғәрежетларына, олардың узынлығына, жол қурылыслары санына байланыслы болады.

Амортизация ажратмасы хәм эксплуатация ғәрежетлары жоллар хәм жол қурылысларының хызмет мүддетлеріне, олардың қуныға байланыслы болады. Жолсизликтен кұрылатуғын зыянлар 100 га Аўыл хожалық жерлері есабына алынатуғын жалпы өнім көлеміне, қопләмели жолларының, олардың улыўма узынлығындағы улушға, және хожалықтың экономикалық хәм тәбийий шараятларын сыпатлаўшы көрсеткішлерге байланыслы болады. Тийкарғы жоллар тармағының жақсыланыўынан тежелетуғын жыллық қаржы (пайда) Е төмендеги форма бойынша анықланады, сўм:

$$E = \frac{PC}{100}$$

Бунда Р – тасылатуғын өнім өзіне түсер баҳасының жоллар жақсыланыўы нәтийжесінде пәсейиўи, %; С – өнім өзіне түсер баҳасы, сўм.

Өнім өзіне түсер баҳасының пәсейиўи ташилатуғын жүклер көлеміне, олардың қуныға хәм 1 т/км тасыў өзіне түсер баҳасына байланыслы болады, 1 т/км тасыў өзіне түсер баҳасы болса өз гезегінде жоллар узынлығына, пайдаланылатуғын транспор қуралыға, жүклер классы хәм транспорт қуралларынан пайдаланыў коэффициентиге байланыслы болады.

Жоқарыда келтирилген көрсеткішлер капитал ғәрежетлардың қапланыў дәуірини хәм келтирилген ғәрежетларды анықлаў ушын тийкар болады. Жолларды хәм жол қурылысларын қурыў ушын тийкар болады. Жолларды хәм жол қурылысларын қурыў ушын капитал ғәрежетлардың қапланыў мүддети Т төмендеги ифода бойынша анықланады:

$$T = \frac{K}{\Delta E}$$

Бунда К – капитал ғәрежетлар муғдары, сўм; Е – жылиға тийкарғы жоллар тармағы жақсыланыўыдан тежалатуғын қаржыр, сўм.

Жоллар тармағы жақсыланыўыдан жыллик тежамлар жойбардың еки шешимидағы ушбу қийматлар арасындағы парық сыпатында анықланады.

Мине болып келтирилген ғәрежетларды тәмийинлеўши шешим жойбарлық шешим сыпатында қабыланады.

Қадағалаў сораўлары

1. Сызықты инженерлик қурылысларын хәм объектлерин жайластырыўға қойылатуғын талаптарды тийкарланг.
2. Тийкарғы жол тармағын жайластырыў жойбарын дүзиў қандай избе-изликте орынланады?
3. Көллжер хәм суў сақлағышларын жайластырыўға қандай талаптар қойылады?

4. Инженерлік үскенелеу объектілерін жайластыру бойынша аймақтың жойбарлық шешімдерін тийкарлау ұсылы қандай?

13-Лекция. Мелиорация хәм суў хожалығы объектлерин, басқа инженерлік қурылысларын жайластыру

Реже:

1. Атызларда, жайлаулар хәм пишензарларда агротехникалық хәм гидротехникалық ұсыллардан пайдаланыу
2. Суў хожалығы объектлерин жойбарлау
3. Хожалықта ишки жер дүзиу жойбарлар

Аймақты инженерлік үскенелеу объектлары үш топарға бөлинеди: аймақлық, ямаса майданлы (суўғарыу хәм изей кашырыу массивлери, суў сақлағышлары, көллер, суў бассейнлери, суў қабыл қылыушылар х.т.б.); сызықлы (суўғарыу хәм изей кашырыу магистрал каналлары, коллекторлар, суў ўтказгичлар, суў қувирлары, электр узатыу хәм байланыс системалары, жоллар х.т.б.); инженерлік хәм эрозияға қарсы гидротехникалық объектлер (плотиналар, көллер, суў алатуғын қурылыслар, артезан кудықлары хәм казылған кудықлар, трассалар, суў тоқтататуғын топырақ кутармалары сызықлы элементлердеги қурылыслар х.т.б.). Бул объектлерди жайластыруу хожалықта аймақты ишки шөлкемлестириуға сезилерли тәсир курсатади, жерлерден интенсив пайдаланыуға, топырақлардың суў-хаўа режими, хәм аймақтың суў тәмийнат жақсыланыуына, топырақларды эрозиядан қорғауға, тәбийий ландшафтларды сақлауға жәрдемлеседи.

Суўғарыу хәм изей кашырыу массивлери шегараларын белгилеу объектлер бойынша мелиорация сызылмалары хәм дурыс шөлкемлестириу талапларын есапқа алған ҳалда әмелге асырылады. Мелиорацияланатуғын жерлер массивлерин жайластыруу ұсыныс етилген суўғарыу хәм изей кашырыу техникасы изей кашырыу системасы өлшемлери (жамғырлатып суўғарыу машиналары хәм қурылмалары типларын хәм қосып), суўғарыу хәм изей кашырыу системаларының техникалық талаплары менен байланысқан болыуы керек.

Суўғарыу системалары төмендеги талапларға жуўап бериуи керек:

1. Суўғарыу участкаларына суў муғдарын өз ўақтында бериу есабына топырақлардың суў режимлерин тәмийинлеу.
2. Жерден, аўыл хожалық машиналары хәм агрегатларынан, исши күшинен нәтийжели пайдаланыу талапларына сай келиуи керек.
3. Суўғарылатуғын массив аймақларынан ақылға муўапық пайдаланыуды тәмийинлеу.
4. Тәбийий орталықни жақсылау, ирригация эрозиясының, топырақлар шорланыуының алдын алыу ұшын шараят жаратыу.
5. Системаларды қуруу, олардан пайдаланыу ғәрежетлерының мине болыпл болыуын тәмийинлеу, суўғарыуда суўдың пайдасыз сарыпларын азайтыу.

Суўғарыу массивини жайластыруу, оның формасы, шегаралары хәм өлшемлери, қоршаған жерлердің өзгешеликлери хәм олардың инженерлік жиҳозланыуы пенен байланысқан болыуы керек. Магистрал суўғарыу тармағын (каналлар, лотоклар, суў өткериу қувурлар) жойбарлау техникалық өлшемлер хәм қағыйдаларға сай келиуи керек. Оларды жайластыруу алмаслап егиулер, атызлар, бағлар, мәдений жайлаулар шегаралары, жоллар, тийкарғы қорғаушы ағашлар полосалары пенен бағланыуы, олардың майданы болса мине болыпл зәрүр

өлшемлеріне сай келіуі керек. Суұғарыу, шаруашылықни хәм халықты суу пенен тәмийинлеу дереклери сыпатында жер асты сууларынан (трувалы хәм казылған қудықлар), тәбийий географикалық тармақлардан (дәрьялар, сайлар, көллер), жасалма қурылыстардан (суу сақлағышы, көллер, каналлар) пайдаланылады. Суұғарыу ушын хожалықтағы исши тийкарғы суу дереклери сыпатында жергиликли жер үсти суу бассейнлери хызмет етеди. Бахарги ёмғир, сел сууларынан лиман усылыда суұғарыу, оларды көллер хәм суу сақлағышларында тәртипке салыу жолы пенен пайдаланылады. Лиман деп тәбийий тосқынлықлар ямаса жасалма қурылатуғын сууды тұхтатувчи дамбалар жәрдемінде үлкен майдандағы сайыз суу бостирилген жерлерге айтiledи. Лиман усылыда суұғарыу удайы суұғарыуга кирмейди – бул, тийкарынан бир мәртелик, бахарги сел оқимларын тоқтатыу жолы пенен суұғарыу хәм топырақларды үлкен тереңликте (2 метрге дейин хәм оннан хәм көпроқ) ығаллау. Лиман ишиндеги жүзе тегисленбейди. Лиман усылында суұғарыу халық аз районларда шөл участкаларынан, дәрьялар жаплар хәм жағалары этирапындағы жерлерден, жабық тереңликлер хәм қыя ерден тәбийий пишензарлар хәм жайлаулар, от-жем, ғалла хәм донли-дуккакли егинлерди егиу ушын пайдаланыуда қолланылады. Лиман ишинде орынлардың нишаблиги 0,005 дан ошмаслиги, топырақлар шорланбаған болыуы керек.

Лиманлар шегаралары топырақ кўтармалары хәм дамбалар жайласыуы пенен сәйкеслеутириледи. Лиманлардың сыртқы шегаралары бұлаб сууларды қорғаныуловчи тоғай полосалары хәм жоллар жайластырылады. Лиманлар кеңлиги топырақ кўтармалары арасындағы оптимал масапа бойынша (100–700 м) анықланады. Изей сууларының көтерилюи хәм батпақласыуына жол қоймау ушын изей суулары кәдди жер жүзесинен 3–4 м пәс болыуы керек.

Атызларда, жайлаулар хәм пишензарларда агротехникалық хәм гидротехникалық усыллардан пайдаланыб, лиманлархәм террасалар қурып, тұхтатилмаған сел суулары көллер хәм суу сақлағышларында тұпланады. Көллер изей кочириш системасынан сууларды қабыл етип алып, суу қабыл қилгач, кейин-ала олардан суұғарыу, шаруашылықни хәм халықты суу пенен тәмийинлеу, балық өсириу, дем алыс регионларын шөлкемлестириу хәм басқа мақсетлерде пайдаланыу ушын хызмет етеди.

Көллер хәм суу сақлағышларын жайластырыудағы жойбарлау жұмыслары процессинде болажақ кўл майданыда суу йиғилатуғын хәм суұғарылатуғын участкаларда топографикалық–геодезиялық жұмысларды, қосымша гидрологик хәм гидрогеологик излениулерди, селлердің келиуи хәм хожалықта хәр қыйлы мақсетлер ушын сууға талап бойынша есаплауларды өткериу хәм керек болады.

Төмендегилер суу хожалығы тәмийнат объектлары есапланады: жер асты сууларын алыу ушын қурылыстар (артезиан қудықлары, казылған хәм қувурли қудықлар, суу жыйналатуғын қурылыстар); суу көтериу қурылыстары (насос станциялары хәм суу көтериу қурылмалары); суу йиғувчи хәм суу таркатыушы қурылыстар (босимли суу миноралары, тәртипке салыушы суу сақлагичлар, суу өткизгиш хәм суу өткериуши трувалар, суұғарыу майданшалары); суу сапасын жақсылау хәм қадағалау ушын қурылмалар (тазалау қурылыстары, сууды чучуклестириу станциялары, сууды жумсатыу қурылмалары).

Суу хожалығы объектлерин жойбарлау өндирис объектлерин хәм аймақты шөлкемлестириу хәм дүзиу элементлерин жайластырыу пенен өз-ара байланысly

халда өткериледи. Жойбарда ашық хәм жабық суў дереклеринан ишимлик суўы мақсетлери, атыз хәм жайлаў суў тәмийнат, өнди́рис орайларын, атыз шертеклерин, жазғы лагерлерди суў пенен тәмийинлеў және жерлерди суўғарыў ушын комплекс пайдаланыў нәзерде тутылады.

Суў дерекасының мөлжелленген мақсетини анықлаўда суўлардың шығыўи хәм сарпын, оған болған талапини белгилеў бойынша есап-санақлары орынланады, суўлардың сапасы, белгили мақсетлер ушын пайдаланыўға қолайлиги есапқа алынады. Қурылыс баҳасын хәм ғәрежетларының қапланыў мүддетлерин анықлаў бойынша есап-санақлары улыўмаластырылған өлшемлер бойынша өткериледи.

Хожалықта ишки жер дүзиў жойбарында хожалыққа мөлжелленген инженерлик инфраструктурасының басқа элементлерин: насос станцияларына, атыз шертеклерине, жазғы лагерлерге, өнимлерге ислеў бериў орынларына (қурғатыў, саралаш орынлары, механизациялаўтирилген ғалла тазалаў орынлары) хәм басқаларға электр узатыў тармақлары; тийкарғы суў ўтказгич қувурлар; тоғай тереклери; эрозияға қарсы гидротехникалық қурылыслар хәм басқаларға жайластырыў әмелге асырылады. Олардың аймақты шөлкемлестириў хәм дүзиўге тәсири белгиленеди, инженерлик объектлери хәм тармақлар жайласқан регионда жерлерден ақылға муўапық пайдаланыў бойынша иләжлар исленеди.

Аймақты инженерлик үскенелеў объектлерин жайластырыў жойбардың мазкур курам бөлимида сызылмалар дәрежесинде, бирақ техникалық өлшемлер хәм қағыйдаларды алған халда өткериледи. Оларды анық жайластырыў анықлығы үлкен смета-қаржы есап-санақлары орынланатуғын хәм арнаўлы изертлеў хәм излениўлер өткерилетуғын исши жойбарларды ислеў процессинде әмелге асырылады.

Қадағалаў сораўлары

5. Сызықлы инженерлик қурылысларын хәм объектлерин жайластырыўға қойылатуғын талаптарды тийкарланған.
6. Тийкарғы жол тармағын жайластырыў жойбарын дүзиў қандай избе-изликте орынланады?
7. Көллер хәм суў сақлағышларын жайластырыўға қандай талаптар қойылады?
8. Инженерлик үскенелеў объектлерин жайластырыў бойынша аймақтың жойбарлық шешимлерин тийкарлаў усылы қандай?

14-Лекция. Жер түрлери курамын хәм дүзилисин, олардан пайдаланыў тәртиби хәм шараятларын анықлаў

Реже:

1. Аўыл хожалық жерлери өзиниң типлары хәм топырақлар механикалық курамы
2. Барлық жағдайларда жер түрлери курамы хәм майданлары
3. Өнди́рис орайлары, қорғаўшы тоғай полосалары

Хожалықта жерден пайдаланыў хәр қыйлы, жер түрлерине байланыслы халда әмелге асырылады. Хәр қыйлы жер түрлерин сыпатлаўшы тийкарғы белгилер – олардың мөлжелленген мақсетлери (сүрим жерлер, пишензарлар, жайлаўлар), тәбийий хәм жаратылған өзгешеликлери (мәселен, суў басатуғын хәм қурук пишензарлар, тәбийий хәм мәдений жайлаўлар, суўғарылатуғын хәм изейи қашырылған сүрим жерлер).

Жер түрлерін классификациялау олардың мөлшерленген мақсеттері хәм удайы пайдаланыуды есапқа алып өткериледи. Мәселен, ұақтынша товарларды бағыу ушын пайдаланылып атырған тоғай қусаған жайлау деп есапланбайди.

Солай етип, *жер түрлері өзіне тән табиғий ёеи жаңадан жаратылған өзгешеліктерге ийе, белгилі өндиріс хәм басқа мақсетлер ушын режелі хәм удайы пайдаланылатуғын жер участкаларына айтиледі.*

Жер түрлері екі тийкарғы – Аўыл хожалық хәм аўыл хожалығы, бөлинеди. Бириншисине аўыл хожалығы өнімлерін (азық-аўқат өнімлері, шийки зат, азықлар) алыу ушын удайы пайдаланылатуғын жерлер киреди. Олар сүрім жерлер, терекзарлар, партов, партау жерлер, пишензарлар хәм жайлауларды өз ишине алады.

Сүрім жерлер деп жоқары өнімдар топырақлы, удайы исленетуғын хәм аўыл хожалық егинлерди егий ушын пайдаланылатуғын (көп жыллық отларды хәм таза шүдигарларды хәм қосып) жерлерге айтылады. Сүрім жерлерге жерлерди жасыл төгін сыпатында егилген хәм түптен жақсылау ушын сүрилетуғын егинлер ийелеген жерлер (2 жылға шекем) және экин егий ушын пайдаланылатуғын бағ тереклері арасындағы жерлер киритилмейди.

Терекзарлар – жасалма жаратылған тереклер, чакалақлар (тоғай майданларсыз) ямаса көп жыллық от-өсимліклері ушын пайдаланылатуғын, мийёе-резавор, техникалық, ямаса шыпалы өнімлері өнімін алыу ушын мөлшерленген аўыл хожалық жер түрлеридир. Терекзарлар курамына бағлар, жүзимзарлар, резаворлар, мийёе нәлханалары, плантациялар (тут, чай, эфир майы, гүллі қ.т.б.) ажыратылады.

Партов (партау) жерлер – бул алдын сүрім жер болып, кейін гүзден баслап бир жылдан көп аўыл хожалық егинлерін егий ушын пайдаланылмаған хәм таза шүдигар (пар) ушын қалдырылмаған жер участкалары есапланады.

Пишензарлар – удайы пишен орыу ушын пайдаланылатуғын жер түрлері есапланады. Пишензарлар мәмлекет стандартларына тийкарынан суу пенен қапланатуғын, қурғақ, изейлесіуған, түптен жақсыланған, таза, хәр қыйлы дәрежеде чакалақлар, тоғай тереклері хәм дөңгликлер менен қапланған болыуы мүмкін.

Жайлаулар – удайы шаруа малларын бағыу ушын (бундай пайдаланыу тийкарғы есапланады) пайдаланылатуғын және товарларды бағыу ушын жарамлы, пишен орыу пайдаланылмайтуғын хәм партов (партау) жерлер есапланбаған жер түрлеридир.

Жайлаулар қурғақ, батпақласқан, түптен жақсыланған, мәдений, айдап бағылатуғын шаруашылық ушын, суу шығарылған, хәр қыйлы дәрежеде дөнликлер, чакалақзорлар хәм тоғай тереклері пенен қапланған, жазылған түрлерге ажыратылады.

Түптен жақсыланған пишензарлар хәм жайлаулар үстинги чим қатламын жоқотиш хәм кейінги ўтлоқлестириу жолы пенен жаңа өсимліклер қатламы жаратылған участкалар есапланады. Дерьялар бассейнерінде хәм эрозия хавф жоқары қыя жерде ўтлоқлестириу чим қатламын бузмасдан хәм орынланыуы мүмкін.

Мәдений жайлауларға зәрүр иләжлар комплекси өткерілген (түптен ямаса жүзеки жақсылау), жақсы ўтлар қатламы жаратылған, удайы пархәмрисленетуғын,

тоғинланатуғын, тохэмрларды қамаб (өлшемли) боқиш әмелге асырылатуғын жайлаулар киреди. Мәдений жайлаулар көпшилик жағдайларда суўарылады.

Аўыл хожалық жерлери өзиниң типлары хәм топырақлар механикалық курамы, эрозияға ушыраў дәрежеси, шорланыўы, мәденийлашиши, таслоқлиги пенен анықланатуғын сапасы аўхалы бойынша бир-биринен кескин парық қылыўы мүмкин.

Аўыл хожалық емес жерлерине тоғайлар, чакалакзорлар, батпақлықлар, курылыслар, курылыслар, жоллар, тохэмрлар сүрилетуғын жоллар, суў хәм басқа жер түрлери пенен банд жерлер киреди.

Аўыл хожалық емес жерлериниң бир бөлими оларды мелиорациялаў (суўғарыў, изей қочириш, шорны ювиш), мәдений-техникалық жумыслар (чакалакзорлар хәм тоғай тереклерин алып ташлаш), мәденийлестириў бойынша иләжларды ўтказгандан кейин Аўыл хожалығында пайдаланыўға қўшилиши мүмкин. Бурыно, бу суў қорғаў әхмийетине ийе болмаған чакалакзорлар хәм майда тоғайлар, батпақлықлар, жыралықлар комплекси, шорланған жерлердир. 2004-жыл 1-январь жағдайына Ўзбекистан аўыл хожалық жерлериниң улыўма майданы 25681,3 мың га (улыўма майданның 57,8) ийелейди; сүрим жерлер – 4042,7 мың га (9,1%); тоғай хәм чакалакзорлар – 1511,9 мың га (6,4%); мелиоратив курылыс таярлығы жағдайындағы жерлер – 79,5 мың га (0,2%); ўй қапталы жерлери хәм пухэраларға жәмәәтлик бағчилиги хәм жүзимчилиги ушын берилген жерлер – 682,1 мың га (1,5); басқа жерлер – 15149,7 мың га (34,1).

Аўыл хожалық жерлериниң республикамыз улыўма жер майданыдағы салмоғи салыстырма ўлкен, шу себепли, олардан нәтийжели пайдаланыўға ерисиў ўлкен әхмийетке ийе.

Жер түрлериниң сан хәм сапа курамы, пайдаланылмай атырған жерлерди Аўыл хожалығында пайдаланыўға жалб етиў хәр қандай хожалықтың хәм оның өндирис бөлиминиң қәнигелесиўине ўлкен тәсир көрсетеди. Басқа тәрептен, қәнийгелесиў, биринши гезекте кәрхананың экономикалық манфаатларын акс эттирип, жер түрлериниң курамы хәм майданына акс тәсир көрсетеди. Мәселен, сут-гўшт ямаса қўйшылық бағдарыдағы хожалықлар жер түрлери курамына көпроқ жайлаў хәм пишензарлар, суўғарылатуғын мәдений озуқа алынатуғын жерлер, интенсив озуқа алмаслап егиўлери болады. Дийханшылық өнимлерине қәнигелескен кәрханаларда, әдетте, сүрим жерлер, бағшылық хәм жүзимшилик хожалықларында болса терекзарлар көп болады.

Жер түрлериниң курамы хәм нисбати шарўа малларын сақлаў системасына хәм байланыслы болады. Мәселен, Егер ёзда тохэмрлар жайлаўларда сақланса, жерлерди трансформациялаў процессинде олардың майданларын кўўақытириш керек. Жыл даўамында бағлаб бағылатуғын болса, зәрүр көлемдеги яшил озуқалар сүрим жерлерден алыныўы керек болады.

Жер түрлериниң курамы хәм нисбати кәрхананың шөлкемлестириў-хожалық дүзилиси, оның финанслық-экономикалық мүмкиншиликлерин, мийнет хәм материаллық ресурслардың бар екенлигин есапқа алып белгиленеди.

Жер түрлери курамы хәм майданына тийкарғы тәсирди аймақтың тәбийий өзгешеликлери, жерлердиң айырым массивлери участкаларының парықи көрсетеди, бул жер түрлери курамын белгилеўге, улурни трансформациялаў хәм жақсылаўға табақаласқан эндошувни талап етеди.

Тау хэм тау алды регионларында сүрим жерлер жыралықлар хэм тереңликлер пенен бөлінген болады; аймақ қыя ердің хәр қыйлылығы хэм нишаблиги пенен курамалы релефга ийе, бул суу эрозиясы кәўпин күшайтиради. Бундай шараятларларда төмендегилер нәзерде тутылады:

- күшли эрозияға ушыраған хайдалма жерлерди ўтлоқлестириў;
- химоя тоғай полосаларының барларын таъмирлаш хэм жаңаларын егий (бузылған жер участкаларын еппасыға тоғай тереклери пенен коплаш, қорғаўшы, сууды тәртипке салыўшы, жыралықлар хэм тереңликлер жағасыдағы тоғай полосаларын жойбарлаў);
- киши суўғарыў системаларын қурыў, тийкарынан, маҳалий суу дереклеринда (сел суўлары сақланатуғын көллер хэм суу сақлағышларынан);
- қыя ерди террасалаш, кең тийкарли топырақ кўтармаларын (дамбаларын), сууды услап турыўшы дамбаларын хэм басқа гидротехникалық қурылысларын қурыў;
- шөлкемлестириў-хожалық, агротехникалық хэм басқа эрозияға қарсы иләжлар системасы, товарларды меорли бағыў.

Бундай шараятларда жер түрлерин шөлкемлестириўдің тийкарғы ўазыйпасы- хайдалма жерлер майданының азайыўыне жол қўймаслик. Усы мақсетде, дийханшылық хэм от-шөп егинлери ушын жарамлы майданлар хайдалма жерлерге өзлестириледі, озуқа алынатугын жер түрлери минимумға түсириледі, олар айдаўға жарамсыз участкалар хэм тереңликлерге жайластырылады.

Суўғармалы дийханшылық регионларында айдалма жерлерге өзлестириў ушын жер запастағылары аз қалған (хайдалма жерлер бул жерде хожалықлар аймағының үлкен бөлимин ийелейди). Сонлықтан жер түрлери курамын хэм майданларын белгилеўде, биринши гезекте этибар, тийкарынан шорланған жерлерди мелиорациялаў есабына топырақлар өнимдарлығын асырыўға хэм самал эрозиясының алдын алыўға қаратылған.

Арнаўлы регионда, әдетте, төмендеги иләжлар нәзерде тутылады:

- ихота тереклери полосалары системасын жаратыў;
- шорланған жерлерди мелиорациялаў;
- атызлар қәддини тямасаслаш;
- атыз жолларын хэм аймақты үскенелеўнің басқа инженерлик объектлерин қурыў.

Қурғақ шөл және ярим сәхра регионларында аўыл хожалық жерлери майданы жерлерин суўғарыў мүмкиншиликлеринан хэм олардың аўыл хожалық егинлерин егий, терекзарлар хэм жайлаўлар ушын жарамлыгидан келип шығып анықланады.

Барлық жағдайларда жер түрлери курамы хэм майданларын анықлаўда таярлық жумыслары хэм аймақты үйрениўи процесслеринде алынған жерлердің агроэкологик топарлар хэм жер классларына бөлінген хәр қыйлы жер түрлери (сүрим жерлер, терекзарлар, пишензарлар, жайлаўлар) ушын Аўыл хожалығында жарамлылығын баҳалаў мағлыўматларынан пайдаланылады. Бул, жер дүзиўде адаптив ёндошувни әмелге асырыў ушын зәрүр. Бундай ёндошувда хәр бир ажыратылған жер участкасы өзиниң тәбийий өзгешеликлери (топырақлары түри хэм механикалық курамы, ығығалланыў шараяты, жақтылық алыўы ҳ.т.б.) бойынша оларда жайластырылатугын жер түрлерине, аўыл хожалық егинлерине, қолланылатугын дийханшылық системаларына сай болыўы керек.

Жер түрлерінің құрамын хәм майданларын белгилеу хожалықтың экономикалық манфаатларын сәулелендиредиган арнаулы тәбийий шараятларды талап етиуши (бағлар, жүзимзарлар, жемисзарлар)ямаса тәбиятты қорғау талаптарын орынлау пенен байланысly (үтлоқлестириу, ёппасыга тереклер пенен қаплау, қорғаушы ағашлар полосалары) жер түрлеринен Басланады.

Терекзарлар майданлары жер ийеликлери хәм жерден пайдаланыушылардың бағшылықни, жүзимшиликти хәм басқа тармақларды рауажландыруу бойынша тилеклерин есапқа алып, жарамлы жерлер бар екенлигинен келип шығып белгиленеди.

Жайлаулар майданы олардың бар екенлиги, яшил озуқаларға болған талап, оларды сүрим хәм басқа жерлерге трансформациялау мүмкиншиликлерин есапқа алып анықланады. жайлау майданлары киши хәм оларды кеңейтиу мүмкиншиликлери шекленген хожалықларда төмендеги формуладан пайдаланып анықлау мүмкин:

$$P_y = \frac{V_y}{u_y a K} 100,$$

Бунда P_y – жайлаулар майданы, га; V_y – тохәмрларды яшил үтларға болған ойлик талапи, с; u_y – тохәмрлар бағылатуғындәуирдеги жайлаулардың ялпи өнимдарлығы, 1 га; a – тохәмрларды боқиш джавриниң белгили ойида жайлаулардан яшил масса шығыуиниң максимал %и, %; K – жайлау алмашистиң улыўма құрамындағы тохәмрлар бағылатуғын жыллар санының нисбатини есапқа олувчи коэффициент (мәселен, 9-жыллик алмасыўда тохәмрлар хәр жыли 6 гезек пенен бағылатуғын майданларда үтлатилса $K=6:9=0,67$).

Мәселен, Егер $V_y=20000$ с, $u_y=1$ га 200 с, $\alpha = 30\%$ болса,

$$P_y = \frac{20000 * 100}{200 * 30 * 0,67} = 497,5$$

Жайлаулар майданын анықлауда товарларды бағыу усыллары есапқа алынады. Мәселен, ғунажинларды хәм жас сигирларды өсириу, сигирларға қараш технологиясы бағлаб боқисти нәзерде тутса, жер түрлерин шөлкемлестириуде жыллық мәдений хәм суўғарылатуғын жайлаулар жойбарланады.

Олардың майданлары төмендеги 1 шәртли басқа есапланған өлшемлерге тийкарынан белгиленеди¹:

- дәнли-собықлы отлар пенен қапланған, фосфорли-калийли төгинлер пенен интенсив төгинланатуғын жайлаулар ушын тоғай-отлақ регионында 0,4 га, тоғай-шөл регионында 0,35;

- дәнли отлар пенен қапланған, төгинлер пенен интенсив төгин алынатуғын жайлаулар ушын 0,25 – 0,3 га;

- жақсыланған суўғарылатуғын жайлаулар ушын 0,15 -0,2 га.

Пишензарлар майданы пишен орыўга жарамлы жерлер бар екенлиги хәм пишенә болған талапдан келип шығып жойбарланады (бунда көп жыллик хәм бир жыллик үтларды алмаслап егиулерге киргизиу зәрүрлиги хәм есапқа алынады). Шу пенен бир қатарда жайлау алмасқанда мал боқишдан бос қалдырылатуғын (15-25%) жайлаулардан пишен алыу мүмкиншилиги хәм есапқа алынады.

Өндирис орайлары, қорғаушы тоғай полосалары, жоллар, пода жоллары астындағы майданлар улыўмаластырылған өлшемлер бойынша шама менен

¹Морозов Т.Ф., Попов А.А. Молочные комплексы Нечерноземья. – М., Россельхозиздат, 1976, с. 45, 139-140.

анықланады хәм кейин-ала жер түрлери хәм алмаслап егийлерди ишки дүзиў процессинде оларға анықлық киритиледи.

Жер түрлери курамын хәм майданларын анықлаўда жер ийелери хәм жерден пайдаланыўшылар ушын мәжбүрий, жер түрлерин трансформациялаў хәм жайластырыўға тәсир ететуғын өлшемлер, жерден пайдаланыў тәртиби хәм шәртлери есапқа алынады.

15- Лекция

Жер түрлерин трансформациялаў, жақсылаў хәм жайластырыў

Жер түрлериниң бар курамынан жойбарлық курамына өтиў жерлерди трансформациялаў – жерлерди бир түрден екиншисине өткерий жолы пенен әмелге асырылады.

Трансформация тек бир мәртелик жумыс емес, ал көп процессли хәм узак даўам ететуғын процесс; шөлкемлестирий-хожалық, техникалық ва хуқықый жақтан бул жер дүзиўдиң ең әҳмийетли мәселелериниң бири.

Шөлкемлестирий-хожалық жақтан трансформация төмендеги топарларға бөлиниўи мүмкин:

Жерлерди пайдаланыў интенсивлигин аз түрлеринен интенсивлиги көбирек түрлерине аўыл хожалық жерлериниң, оның айырым түрлериниң улыўма майданларын көбейттирий мақсетинде өткерий;

- жер ийеликлери хәм жерден пайдаланыўшылардың кеңлик шараятларын жақсылаў мақсетинде жерлерди бир түрден екиншисине өткерий;

- топырақты қорғаў ва тәбиятты қорғаў ўазыйпаларын орынлаўшы объектлер ва қурылысларды жайластырыў пенен байланыслы жерлерди трансформациялаў;

- турақ-жай, өндирис, жол мелиорацияси характериндеги х.т.б. басқа да объектлерди жайластырыў менен байланыслы жерлерди трансформациялаў.

Трансформациялаўдың мақсетине байланыслы ҳалда оның характери хәм бахалаў өлшеми ҳәр қыйлы болады. Жерлерди интенсивлиги жоқары түрлерине өткерийде, алдынан аўыл хожалығына өзлестирий хәм түптен жақсылаў ушын участкалар таңланады. Бундағы мақсет өним шығыўын арттырыў болғаны ушын – тийкарғы өлшем болып капитал ғәрежетлердиң қапланыўы хызмет етеди.

Әсиресе, ең қымбатлы жер түри, сүрим жерлерден максимал пайдаланыў үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан тоғайласқан, путазарлар, батпақласқан аўыл хожалық хәм аўыл хожалық емес жерлери участкаларын мәденийлестирип, егисликлерге айналдырыў ушын резерв излеў, хәм оларды аўыл хожалық емес мақсетлери ушын иләжи барынша азырақ сарыплаў керек.

Мәмлекеттиң ҳәр қыйлы регионларында жерлер майданын кеңейтиў ушын запастағылар-резерв болып төмендегилер хызмет етеди:

- шөл хәм партаў жерлер участкалары;

- салыстырмалы майда, лекин өнимдар, жайласқан орны, рельефи ва мәдений-техникалық аўхалы бойынша алмаслап егийге киргизийге жарамлы жайлаў хәм пишензарлар участкалары;

- батпақласқан хәм артықша ызғарлы, мелиорациялаў пенен қурғатылыўы мүмкин болған участкалар;

- тоғай тереклери хәм путалар менен қапланған бурынғы аўыл хожалық жерлери массивлери, және де мелиорация хәм мәдений-техникалық жумыслар өткерилгеннен кейинги екилемши тоғайлар;

- мелиорациядан кейинги күшлі хәм орта шорланған жерлерде жайласқан участкалар.

Сүтшилик-қарамалшылық хәм басқа да шаруашылық хожалықтарында от жемлер алыналуы жерлер – жайлаулар хәм пишензарлар майданларын кеңейту үшін запастағыларды излеудің әхмийети хәм аз емес, себеби, олар хожалыққа сапасы бойынша зәрүр хәм ең арзан от-жемди береді.

Пишензарларға, әдетте, артықша ызғарланған, батпақласқан ашық каналлар тармағы пенен құрғатыу талап етилетуы участкалар, және майда контурлы шашау хәм уақда жайласқан участкалар өткериледи, олардан аймақтық шараятлары ямаса рельефи бойынша сүрим жерлер ямаса малларды бағыу үшін пайдаланыу мақсетке мууапық емес.

Жайлаулардан пайдаланыуда ең тийкары мәселе – малларды фермаларға жақын орындарда бағыуды шөлкемлестиріу болып табылады. Сонлықтан жайлауларда нормал ызғарлы, орта механикалық құрамлы өнімдар топырақты жерлер өткериледи, оларды өзлестіріу ықшам массивлер жаратыу мүмкиншилигин береді.

Капитал ғәрежетлердің қапаныуы өнім көлемі өсіуі есабына, ал салыстырма өндіріс ғәрежетлерін азайтуы жолы менен де асады. Сонлықтан оларды өзлестіріу хәм түптен жақсылау аздан-аз жағдайларда құрамы бойынша бир қыйлы жерлерде өткериледи.

Көпшилик жағдайларда бу операция шегараларын хәм басқа аймақтық кемшиликлерди сапластыруы пенен байланысly болады. Бундай жағдайларда жеңіл өзлестірілетуы участкаларды таңлау қыйын, себеби оларды таңлау қаншелли ауыл хожалық жерлерінің мелиоратив аухалы менен анықланса, соншелли контурлардың массив ортасындағы жайласуы менен хәм анықланады.

Жерлердің майда контурлылығын сапластыруы мақсетінде сүрим ва от-жем алыналуы жерлерге өзлестіріу үшін биринши гезекте массивлер ишине түсіп қалған ва көлденең кирген участкалар және де өз әхмийетін жойытқан орайлар, жоллар хәм участкалар таңланады, надурыс егилген қорғаушы ағашлар полосалары алып тасланады хәм соның менен трансформациялаудың мөлжелленген мақсети хәм мазмуны өзгереді. Майда контурлылықты хәм басқа аймақтық кемшиликлерди сапластыруы, жокары интенсив пайдаланалуы жер түрлерін бирим ярым, жартылай аз интенсив жер түрлеріне өткіу керек болады (мәселен, сүрим жерлерди мәдений сууғарылатуы жайлауларға хәм пишензарларға); буннан тыскары айырым участкаларды мелиорациялау үшін капитал ғәрежетлер тиккелей гөзленген жер участкасынан күтилген нәтиже менен салыстырғанда жүдә үлкен болуы мүмкін.

Ер массивлерін ирилендіріу хәм олардың формаларын жақсылау ишши аралықлардың-мысалы тракторлардың тууы жүріу аралығының узайуы нәтижесінде ишши уақыттың үнемленіуі, ишшилердің уақытты атызда өткеріу мүддетлерінің азайуына хәм мийнет өнімдарлығының артыуына алып келеді.

Ескиден бар хожалықтарда жер түрлерін трансформациялау тийкарынан усылай шөлкемлестірилип келмекте.

Жерлерди трансформациялаудың экономикалық нәтижелілігі қоршаған орталықты қорғаудың барлық объектларын - жер, суу хәм басқа тәбійий ресурстарды жайластыруы менен де байланысly. Көрсетілген объектлар топарына төмендегилер киреди:

- санитария, рекреация, суу қорғалыуы хәм басқа тәбиятты қорғау ва яшил қорғаушы регионлары, оларда интенсивлик дәрежеси пәс аўыл хожалық жерлеринен пайдаланыўдың арнаўлы тәртиби белгиленеди;

- аймақты эрозияға қарсы шөлкемлестириў элементлери – қорғаушы тоғай тереклери, гидротехникалық хәм басқа қурылыслар;

- тәбиятты қорғау ўазыйпасын бежериўши, аймақты суу хожалығы ушын дүзиў элементлери - көллер, суу бассейнлери, суўғарыў системалары х.т.б.

- жерлерди унамсыз тәбийий ва социаллық-экономикалық процесслерден қорғаушы-ландшафт бойынша аймақты шөлкемлестириўдин басқа объектлары хәм элементлери.

Аймақты шөлкемлестириўдин тәбиятты қорғау элементлерин жайластырыў айырым жағдайларда жерлерди консервациялаўға, өнимдар жерлердин бир қанша бөлимин аўыл хожалық емес ямаса интенсивлиги аз жерлерге өткериўге алып келеди.

Мәселен қорғаушы тоғай полосалары, әдетте, сүрим жерлер қәпталарында жайластырылады, олар самал ва суу эрозиялары раўажланған регионларда сүрилетуғын жерлердин 5-7 % ийелейди. Дәрьялар хәм көллер бойлап суўды қорғау регионларын хәм жаға бойы полосаларын ажыратыўшы сүрим жерлер участкаларының биригиўине, ислеў бериўдин арнаўлы тәртибин енгизиўге, салынатуғын минерал төгинлер муғдарын шеклеўге алып келеди. Қатар жағдайларда, нақолай экологик жағдай жойбарлаўшыларды сүрим жерлердин, пишензар хәм жайлаўлардың айырым үлкен участкаларын аўыл хожалығындағы интенсив пайдаланыўдан шығарыўға мәжбүр етеди.

Жерлерди трансформациялаў нәтийжелилигин бундай жағдайларда өнимдарлық артыўы яки өндирис ғәрежетлериниң азайыўы менен анықлаў мүмкин емес. Бу жерде, биринши қатарға тәбиятдан пайдаланыўдың локал емес, ал халық хожалығындағы нәтийжелиги шығады, жойбарланып атырған иләжлар нәтийжелери болса олардың туўрыдан-туўры ўазыйпалары бойынша баҳаланады.

Хожалықтағы ишки қурылыс объектларын хәм жер пенен ажыралмас байланысқан өндирис куралларын жайластырыў пенен байланыслы жерлерди трансформациялаў, аўыл хожалық өндирисине хәр қыйлы тәсир көрсетиўи мүмкин. Бундай объектлерге төмендегилер киреди:

- улыўма пайдаланыўдағы автомобил жоллары;
- суўғарыў хәм изей қашырыў мелиорация системалары;
- шарўашылық хәм басқа өндирис имаратлары;
- суу хожалығы қурылысы объектлары ва аймақты инженерлик үскенелеўниң басқа элементлери.

Улыўма пайдаланыўдағы автомобил жолларын жайластырыў, жер массивлерине ислеў бериўдин кеңлик шараятларының жаманласыўы (ол жер түрлериниң бир бөлимин алыў хәм бар участкалар формаларының жаманласыўы менен байланыслы болғаны) хәм соның менен бир ўақытта пүтин жерден пайдаланыўдың интенсивлесиўине жәрдем бериўи мүмкин. Суўғарыў хәм изей қашырыў мелиорация каналлары-изейкешлер топырақлардың суу - хаўа режимин жақсылайды хәм өнимдарлығын асырады, лекин соның менен бир қатарда бир қатарда, атызлардың майданларын киширейтип, оларға ислеў бериўди хәм жүклерди юкларды тасыўды қыйынластырады қыйынластиради. Сонлықтан бундай жағдайда, жерлерди трансформациялаў нәтийжелилиги аўыл хожалығы

өндирисин раўажландырыўға қолайлық жарататуғын факторларды хәм кәрежетлерди хәм есапқа алып, көрсеткишлер жыйындысы менен анықланады.

Усылай етип жерлерди трансформациялаў шөлкемлестириў-хожалық жактан қурамалы, көпшилиқ жағдайларда келисилген тийкарда әмелге асырылатуғын болып, унамлы хәм унамсыз ақыбетлар менен хәм байланысқан. Оның қурамалылығы инженерлик-техникалық жактан хәм аз емес, себеби, ол комплекс мелиорация, мәдений-техникалық, шөлкемлестириў-хожалық, агроотоғай мелиорацияси, гидротехникалық хәм басқа иләжлар тийкарында әмелге асырылады.

Аўыл хожалық өндириси практикасында жерлерди бир түрден екіншисине өткеріў, әдетте, жер түрлерин түптен хәм жүзеки (текущий) жақсылаў, мәденийлестириў хәм топырақларды мәденийлестириў түсиниклери менен байланыстырылады.

Аўыл хожалық жерлерин түптен жақсылаў жер участкаларының өнимдарлық өзгешеликлерине, мелиорация (суўғарыў, изей қашырыў), мәдений-техникалық (путаларды хәм пайдасыз майда тереклерди алып таслаў хәм керекли орынға планлы жайластырыў, тасларды терип алыў, дөн жерлерди тегислеў х.т.б.) хәм агротехникалық (шудигарлаў, көгалландырыў, минерал хам органикалық төгинлерди бериў х.т.б.) иләжлар жәрдемінде комплекс тәсирин билдиреди (кеңлик, топырақ, геоботаник х.т.б.). акыр ақыбетінде бул аз өнимдар тәбийий отлар қаптамасын өнимли мәдений отларға алмастырыў болып табылады. Түптен жақсылаў нәтийжесінде мәдений жер түрлери: сүрим жерлер, мәдений жайлаўлар, мәдений пишензарлар жаратылады.

Жүзеки жақсылаў пишензар хәм жайлаўлар массивлерінде бар қымбат баха отларды сақлап қалыў мақсетке муўапық болғанда, шудигарлаў, тырмалаў хәм дискалаў (кесиў) мүмкин болмағанда (мәселен, дәрьялар бойларында, эрозия кәўпии бар қыя жерде х.т.б.) өткериледи. Бунда ашық каналлар тармағын қурыў менен изей қашырыў бойынша жумысларды және путазорларды кесиў, тасларды териў, дөңлерди тегислеў, жер бетин көгалландырыў, төгинлеў хәм басқа жумыслар. Егер олар тәбийғий от шөплер қатламына зиянын тийгизсе, қайтадан көгалландырыўды режелестириў зәрүр.

Жерлерди трансформациялаўда инженерлик-техникалық тәмийинлеў системасы, мелиорация ва мәдений-техникалық жумыслар менен шеклениў мүмкин емес. Усы жерде жер түрлерин мәденийлестириў хәм топырақларды мәденийлестириў түсиникларин бир-биринен ажыратыў керек, бул түсиниклердың мазмуны бир қыйлы емес.

Жер түрлерин мәденийлестириў жер участкаларын тәбийий жағдайдан өткеріўди билдиреди, яғный тәбийий жайлаўлар, пишензарларды ямаса аўыл хожалық емес жерлерин сүрим жерлерге, мәдений жайлаўлар хәм пишензарларға комплекс мелиорациялаў ва агротехникалық иләжлар жәрдемінде трансформациялаў.

Топырақларды мәденийлестириў – бул аймақлық топырақ өнимдарлығын арттырыў узақ процесси болып, ол жерлерди трансформациялаў менен байланыслы болмаўы да мүмкин.

Солай етип, жерлерди трансформациялаўдың инженерлик-техникалық мазмуны жер түрлерин түптен хәм жүзеки жақсылаў тийкарында, бир түрден

екіншісін өткеріуді тәмілінлеуші комплекс мелиоратив, мәдени-техникалық хәм агротехникалық иләжларды иске асырыудан ибарат болады.

Хәзирги шараятларда трансформациялауды жойбарлауда жер түрлеринин тәбийи ва мәдени комплексларин анық ажыратыу керек, себеби, бир түрдеги тәбийи хәм мәдени жерлер арасындағы парыктан әхмийети бойынша аз емес. Мәселен, жайлау отлары өсимликлердин бир типтеги формацияларынан жаратылған пишензарлар хәм жайлау участкалары аралас пайдаланылыуы мүмкин, яғный хәм пишен орыу хәм малларды бағыу ушын. Бул жер түрлерин бир түрден екіншісін өткеріу инженерлик-техникалық тийкарлауды талап қилмайтуғын, таза хожалық акти есапланады.

Мәдени жайлаулар хәм сүрим жерлер арасындағы, дийханшылықтың от - шөп -атыз системасы шараятында болса от-жем алмаслап егиуіндеги сүрим жер хәм мәдени пишензар арасындағы тәбийи хәм экономикалық парық теңлестиреледи.

Сүт-шаруашылық кәрханасы практикасында тез-тез жер түрлеринин бирига ислетилиуи ушырап турады: сүрим жер пишен жетистиріу хәм мол бағыу ушын пайдаланылса, мәдени жайлау, пишензарлар сүрим жерлерге трансформацияланады х.т.б. бундай орын алмаслап егиу жумыслары, топырақлар мәденилескенлиги менен анықланатуғын от жем шығыуы өзгериусиз қалса хәм жер участкасынан пайдаланыу характерине байланыслы болмаса тийкарланыуы мүмкин.

Жер түрлерин, хәттеки оның түрин басқарттырмастан бир комплексдан басқасына өткеріу, оннан пайдаланыудың интенсивлик дәрежеси хәм характеринин принципал өзгериуин билдиреди. Мәселен, мәдени жайлаулар надурис пайдаланыу хәм тәрбиялау бойынша шаралары жоқлығы нәтийжесинде оның жаңадан пайда қылынған өзгешеликлери жоғалған, қолдан жаратылған өсимликлер қатламы тәбийи жайлау отлары менен алмасқан, мелиорация системасы жарамсыз халға тускен, топырақлардың мәдени-техникалық аухалы кескин жаманласқан хәм өнимдарлығы пәсейген жағдайларда ғана тәбийи жайлаулар қатарына өткизилиуи мүмкин. Тәбийи жайлау хәм пишензарларды мәдениларға өткеріу ушын үлкен ғәрежетлер хәм инженерлик-техникалық иләжлар комплекси зәрүр болады.

Шөлкемлестиріу-хожалық хәм инженерлик-техникалық тийкарлаудан тысқары жер түрлерин бир түрден екіншісін өткеріу хукукий мәселелерди шешиу менен де байланыслы. Мәмлекетимиздин ер ресурсларына айырым кәрханаларға тийисли мәселе деп қарау хәм олар тәрөпинен меншик мақсетлерде қадағалаусиз пайдаланылыуы мүмкин емес. Сонлықтан жерлерди трансформациялау мәмлекет органлары тәрөпинен олардан ақылға мууапық хәм нәтийжели пайдаланыуды шөлкемлестиріу мақсетинде тәртипке салынып турылады. Бул жерде төмендеги талапларға әмел қылыныуы керек:

- Ауыл хожалық жерлеринин улыума майданы оларды трансформациялау нәтийжесинде қысқарыуы мүмкин емес;

- жойбар бойынша мәдени жер түрлеринин улыума жер майданы жер дүзиу жылындағы олардың майданынан аз болмауы керек;

- сүрим жерлердин хәр бир участкасын интенсивлиги аз жер түрине өткеріудин мақсетке мууапықлығын өндиристиң анық шараятларынан келип шығып тийкарлау керек;

- жерлерди трансформациялау ғәрежетлеры белгиленген норматив мүддетлерде қапланыуы керек;

- жерлерди трансформациялау ер салығына тартылатуғын ауыл хожалық жерлери майданын және хожалық бойынша улыума ер салығын муғдарын азайттырмауы керек.

Жер түрлерин трансформациялауды хукукий тийкарлау зәрүрлиги ер ызамшылығыне сай түрде, жерлер экспликацияси жер дүзиу нәтийжесинде белгиленіуден хәм келип шығады. Бунда мәмлекеттиң мәмлекетимиз ер ресурсларынан ақылға мууапық пайдаланыу тарауындағы мәплери бузылмауы керек.

Трансформациялауға мөлжелленген участкаларды ажыратыу жери дүзилетуғын хожалық аймағындағы жер дүзиу, топырақ, геоботаника, мелиорация, суу хожалығы хәм басқа түр жердеги излениулер тийкарында орынланады. Исши хужжетлер сыпатында жерлерди трансформациялау кестелери хәм трансформацияланатуғын жерлерде мелиорация хәм мәдений-техникалық жумыслары көлеми хужжетлери толтырылады. Бул кестелердиң жәмленген мағлыұматлары жер түрлерин шөлкемлестириудиң капитал ғәрежетлер нәтийжелилигин анықлау ушын басланғыш тийкар болып хызмет етеди.

Жоқарыда көрсетилип өтилгендей өтилгендей, жер түрлерин трансформациялау оларды жайластырыу, майданлары хәм курамларын анықлаудан ажыратып әмелге асырылыуы мүмкин емес. Айырым жер түрлерин жайластырыу мәселесин тереңирек көрип чиқамиз.

Бағлар, резаворлар ва жүзимзарлар ушын жер участкаларын таңлауда бу тереклердиң ер релефига, тупрокқа, намланиш шараятына, изей суулары тереңдилигине болған талаплары және оларды самалниң зыянли тәсиринен қорғау зәрүрлиги есапқа алынады.

Бағларды егий ушын ең жақсы жой шәмелға кери қыя ердиң орта бөлими есапланады, себеби, оларда совук хауа окими ушланып қалмайди, олар пәсликлерге хәрекетланишади. Релефиниң баланд элементлери, қорғаушыланбаған қияликтің үстиңги суу ажратувчи бөлими қоршағанлары көпроқ күшли самаллар тәсирида болады, пәсликлжерде совук хауа тұхтаб қалады ва совук урушлар көп болады. Суу оқмайтуғын пәсликлер, тереңликлер ва үйиқлар суулар тұпланып қалыулары нәтийжесинде ва совук урушлар себепли, улыума бағ ушын жарамсыз болады.

Үлкен суу кеңликлери хәроратниң суткалик өзгерислериын пасайтириш, климатни юмшатиш, хаўаниң салыстырма ығаллығын асырыу, бағларды совук урушдан сақлау себепли, оларды жайластырыу ушын жақсы жой тундағы совук хәроратлар ва совук урушлар регионсидан жоқарыдағы, дәрьялар алаплардың кең иссиқ терассалары есапланады.

Қиялик тәрәплери жүдә үлкен әхмийетке ийе. Қуяшли кунлар саны аз ва намлик муғдары көп, иссиқлик етишмайтуғын регионларда жанубий ва жанубий-ғарбий, ёруғлик ва иссиқлик көпроқ бағдарларындағы қыя ер жақсы есапланады.

Жанубий ва кескин континентал климатли регионларда шимолий ва шимолий-ғарбий қыя ер көпроқ жарамлы есапланады. Тереклер оларда қуяш күйдиришидан қийналишмайди, топырақда намлик жақсы сақланады, гуллаш дәуири кечроқ келеди, бу бұлғуси өнимини мүмкин болған совук урушларынан сақлайды.

Шарқий қыя ер чиқаётган қуяш нурларын тунда совиган топырағыға биринши болып қабыл етеди, бу ҳәроратниң кескин өзгериўине себеп болады. Шу себепли, және куруқ ва совуқ самаллар тәсириге көпроқ ушыраўи нәтийжесинде шарқий қыя ер бағ ва жүзимзарлар ушын жарамсыз болады.

Жүзимзарлар ушын жанубий ва жанубий-ғарбий бағдардағы қыя ер ең жақсы есапланады. Бар усыныслар бойынша бағларды жайластырыў ушын көпроқ жарамлы нишаблиги $3-6^0$, жүзимзарлар ушын – 10^0 гача болған қыя ер есапланады.

Нишаблиги $8-10^0$ үлкен қыя ер жүзимзарлар ушын ва $10-12^0$ қыя ер бағлар ушын эрозияға қарсы иләжларды қоллап терасаланады.

Топырақлар қатламлары өнімдарлыққа ва өсимликлер илдиз системаларының тийкарғы массаси тарқалған тереңлигида жақсы ҳаўа өткерий қәбилетине ийе болыўы керек: олма, нок, жүзим ушын – 3 м ва оннан тереңроқ; олхўри ва олча ушын 2 м; резавор путалары (крижовник, қора смородина) ушын – 1,5 м гача; малина, қулипнай ушын – 1 м гача. Шу себеп бойынша тереклер ушын изей суўлары ер жүзесиге жақын, батпақласқан ва ўтлоқли батпақ топырақлар жарамсыз есапланады.

Механикалық қурамы хәм топырақлардың ҳаўа, суў ва иссиқлик режимиге тәсир етеди. Шимолий, салыстырма совуқ ва кўроқ намланатуғын климатли регионларда бағларды жайластырыў ушын еңил механикалық қурамындағы (еңил қумлоқли, қумлоқли) топырақлар көпроқ дурыс келеди; иссиқроқ орайий полосаларда қумлоқли ва аўыр қумлоқли топырақлар жақсы есапланады; жүдә иссиқ жанубий регионларда аўыр қумлоқли ва лойли топырақлар жақсы есапланады.

Жүзимзарлар ушын шағалли ва қумли топырақ қатламлары қулаж. Мийўе, резавор егинлери ва жүзимзарлар ушын тез эрийдиган тузлар пенен (шўрлар, шўрхоқлар) шорланған топырақлар дурыс келмайди. Олма бағлары ушын күшли карбонатласқан топырақлар хәм аз жарамлы есапланады.

Сүрим жерлер майданы азайыўының алдын алыў ушын терекзарларға, әдетте, қыя ер хәм басқа дийханшылықта аз пайдаланылатуғын, бағшылық ва жүзимшылық ушын жарамлы жерлер ажыратылады. Бунда нишаблиги жоқары қулийликлер терассаланады.

Өндиристи жақсы шөлкемлестирийў, транспорт ғәрежетлерын азайтыў, ландшафтларды безаш ушын бағлар, резаворлар ва жүзимзарларды тийкарғы хожалық орайлары жанында, ири ер массивлеринда жайластырылады. Мийўели бағлар суўғарыўни талап еткени ушын олар суў дереклери жақынида жайластырылады.

Жаңадан жойбарланып атырған бағлар жүзимзарлар ва резаворлар бар бағлар жанында жайластырылады (әлбетте, боның ушын қоршаған жерлер дурыс келса). Бағларды бир жойда тўплаб ирилендирийў жумысларды шөлкемлестирийў хәм оларды басқарыў, өндиристи ирилендирийў устунликлеринен пайдаланыў ушын қулаж. Мийўели, резавор ва жүзим егинлерин Аўыллардан узақроқ жайластырыўда бу тереклер массивлери пенен қолай жол байланыссини тәмийинлеў керек.

Пишензарлар ушын биринши гезекте суў басатуғын ўтлоқлар, қыя ердиң пәски $1/3$ бөлимидағы делювиал чўкиндилардан ибарат яссиликжердеги намланған ва изей ўтлоқлар, пәслик ва лиман ўтлоқлары, жыралық-майда алап ва

ўтлоқлар, пәскам батпақлықлар (олардың изейи қочирилиб қуритилганидан кейин) ажыратылады.

Механизмлер пенен пишен ўристи шөлкемлестириў ушын пишензарларға ажыратылаған участкалар техникалықа өтиўи ушын жарамлы, иләжи барынша өлшемлери (майданы) үлкен, формасы дурыс, путалардан, майда тереклжерден, тўнкалардан ва дўнгликлерден таза болыўы керек.

Пишензарлар курамына сүрим жерлжер участкаларына суетип кирген, товарларды боқиш ушын ноқолай болған жайлаўлар және күшли эрозияға ушыраған қыя ер (оларда топырақлар бузылыўы себепли товарларды боқиш мүмкин емес ва ўтлоқлестириў талап етиледи) хәм өткериледи.

Топырақтың суў эрозиясы ривожланған орынларда суў оқиб келетуғын ясси тереңликлер ўтлоқлаштирилиўи керек (ўтлоқлестириў кеңлиги 20-40 м), күшли техноген ва радиоактив патасланған орынларда – ең көп патасланған, Аўыл хожалығында пайдаланыўдан шығарылатуғын ва конзервациялаў ушын мөлжелленген участкалар, барлық регионларда – өсимликлери қатты соя тәсирига ушыраған участкалар ўтлоқлаштирилиўи керек.

Жер түрлерин шөлкемлестириўде яна кеңлиги 10-50 м гача болған биологиялық (экологиялық) коридор, яғный ўтлоқлаштирилген полосалар, яшил дийўаллар, қорғаўшы тоғай тереклери ямаса қорғаўшы полосалары көринисидағы, тоғай массивлерин, путазорлар ва батпақлықларды өз-ара бағловчи, жабайы қуслар уялар курадиган жой, жасайтуғын жабайы хайўанлар, қуслар ва курт-чумолилар ушын Баспана болатуғын, ашық ва қорғалған кеңликлерге ўтисти (коридор) тәмийинлеўши аймақты шөлкемлестириўдиң сызықлы элементлери жаратылады.

Мәдений жайлаўларға дәрья буйларының орайий ва терасса алды бөлимлери көпроқ жарамлы болады. Нормал намланған курукликлер, ясси қыя ерден, тийкарынан, шимолий, шимолий-ғарбий ва ғарбий бағдарлар-дағылардан хәм пайдаланыў мүмкин. Бу мақсетда пайдаланыўда батпақлықлар, күшли эрозияға ушыраған қыя ер, шорланған ва кум жерлер дурыс келмайди. Суўғарыўда механикалық курамы бойынша еңил ва орта, суўғарылмайтуғын жайлаўлар ушын болса орта ва аўыр топырақлар жақсы есапланады. Изей суўлар ер қәддида 0,8-1 м жақын бўлмаслиги керек.

Жайлаўларды жайластырыўда зооветеринария талаплары хәм есапқа алынады. Мәселен, молни боқимш ушын куртли ва юкумли кеселликлер дереклери болған, батпақласқан участкалар жерлеринен пайдаланыў мүмкин емес. Қўйлар ушын намланған ва батпақласқан жайлаўлар дурыс келмайди; оларға курук, шөл өсимликлери пенен қапланған, ковил (оның уруғи қўйларда кеселлик келтирип шығарады хәм олардың жунларын патаслайды) пенен қапланғанларынан тысқары жайлаўлар жүдә хәм дурыс келеди.

Товарларды хайдаш масапасини, товарлар сүрилетуғын жоллар майданын хәм жайлаўларды ўраш ғәрежетлерын қысқартириш ушын жайлаўлар фермалар, жазғы лагерлер, от-жем алмаслап егийлери, сугориш орынлары ёнига жайластырылады. Жайлаў ушын үлкен массивлерди олардың жайласыўы хәм майданы, пода ва отлар участкалар саны хәм жайласыўы, жайлаў алмасыў тәртиплары (схемалары), олардың ишки дүзилиси пенен бағлаб ажыратыўға хәрекет исленеди.

Жайлаулар өнімдарлығын асырыу хэм олардан ақылға мууапык пайдаланыуды шөлкемлестириу ушын сууғарылатуғын мәдений жайлаулар (СМЯ) шөлкемлестириледі. 1 га 70-80 ц озуқа бирлиги ва оннан хэм жоқары өнімдарликке ийе бундай жер түрлери фермалар ва сууғарыу дереклерина жақын жайласқан сүрим жерлерде, таза, жоқары өнімдар ва жақсыланған жайлаулар, пишензарлар хэм басқа сууғарыу, товарларды айдап (гезек пенен бұлаклаб) боқиш, ұт қатламын жайлау алмасыу системасында жақсылау бойынша илэжларды өткеріу ушын жарамлы участкаларда жайластырылады. Әлбетте, сууғарыу шараяты (топырақлардың типі ва механикалық қурамы, қыя ердің бағдары, ұзынлығы ва нишаблиги, суу дереклериниң бар екенлиги) есапқа алынады. участкалардың формасы хэм майданы сууғарыу машиналары түрлерине хэм олардың мәўсим даўамындағы сууғарыу мүмкиншиликлерина сайланады.

Аўыл хожалық емес мақсетлерине мөлжелленген жер түрлерин жайластырыу олардан оптимал пайдаланыуды ва тәбиятты қорғау чораларын әмелге асырыуды тәмийинлеуи керек.

Сууғарыу, балиқларды урчитиш, тәбийий ландшафтларды ва микроклимат шараятларын жақсылау және рекреация мақсетлери ушын көллер ва суу бассейнлери жойбарланады. Олар тагине Аўыл хожалық мақсетлерине жарамсыз жыралықлар, тереңликлер, котловиналар, карьерлер, жабық киши пәсликлер ажыратылады.

Суулар йиғилатуғын пәсликлжердеги ҳайдалған жарлимкларда кеңлиги 10-20 м дарахт-пута полосалары жаратылады. Ландшафтга гөзаллик бағыслеу ушын оларды узлуксиз қатар емес, ал ұтлоқлар пенен аралаш жайластырылады: 200-300 м (узынасыга) дарахт пута өсимликлери, 25-30 м ораликда ұтлоқ. Полосаларда күшли илдиз системаларына ийе 50% тоғай тереклери ва 50% путалар ұтқазиледи. Хожалықта экологиялық жағдайни жақсылау ушын нектарли ва чанга бой сортлардан (липа, зарең, дўлана, рябина, маймунжон) пайдаланылады; хайўанлардың беркиниши, қуслардың уя қойыуи, ёвойи мийўеларды, ёнғоқларды ва қусларға озуқа алыу ушын эман, ясен, осина, жабайы олма, нок, малина сай тушади.

Қорғаушы тереклери ва яшил дийўаллар ушын нәллер жақындағы тоғай ёқаларынан ямаса нәлхоналардан алынады. Бегона нәллерди ислетмаған мақул, себеби, олар ер дүзилип атырған ямаса оған жақын жайласқан тәбийий фенотипларға сай келмеуи мүмкин.

Қорғаушы тоғай тереклери яна жойбарланады:

- көллер, суу бассейнлери этирапында, дәрьялар жағалары ва суу узатувчи өзанлар бойлап;
- Аўыллар ва өндирис орайлары этирапында;
- жайлауларда;
- бағлар ва жүзимзарлар массивлери этирапында.

Айырым участкаларда ёппасыга тоғайлестириу қолланылады.

Көллер ва суу бассейнлери этирапындағы, дәрьялар жағалары ва суу узатувчи өзанлар бойлап экилған тоғай тереклери оларды кўмилиб қалыўыдан ва патасланыўыдан қорғау ушын, және жағаларды жуўылыўдан қорғау, суу жүзесинен буғланисти азайтыу, этирапындағы қыя ерди эрозиядан қорғау ушын мөлжелленген. Жағаларды беккемлеу ва эрозияға қарсы гүрес мақсетлерине мөлжелленген; плотинаниң нам ва қуруқ ёнлары (откослары) бойлап 5-10 м

кеңлікте экилган тереклер; толқынлар урилишидан қорғау ва артықша намликти сапластыруу, және суу бассейнси жайласқан сойни батпақласуыдан сақлау ушын; сууғаруу каналлары бойлап, оларды тазалауда машиналардан пайдаланыуды қыйынлаштыр-маслик ушын каналниң бир тәрепинен жайластырылатуғын 3-6 м кеңліктеги тоғай полосалары тереклери ажыратылады.

Суу бассейслери этирапындағы тоғай тереклери суудың ең таскин уақытидағы қәдди сызығы бойлап, жағалар тик болғанда болса тереңлик қирғоғи жоқарысида жайластырылады. Сууга бемалол келиу ва товарларды ҳайдаш ушын тоғай полосаларында кесилган ашық орынлар қалдыриледи.

Ауыллар ва өндирис орайлары, айырым жайласқан фермалар, жазғы лагерлер, атыз шертеклери этирапындағы қорғаушы тоғай тереклери оларды күшли самаллардан, шаңлардан, ландшафтти режели – сулуу көринисли етип безеу хәм халықтың дем алыуы ушын жаратылады. Олар көрсетилген объектлер этирапында, режелестириу хәм қурылыс жойбарлардан келип шығып, 20-30 м кеңлікте, жасыл қалқа етип жайластырылады.

Узақда жайласқан өндирис орайларындағы фермалар ва шақапшалар жанындағы қорғаушы тоғай полосалары сууық дәуирдеги тийқарғы самал бағдарларына салыстырма 2-3 тәрепдан, шаруашылық имаратларынан 30-50 м аралықта жайластырылады.

Жасыл зонтлар фермалар, товарлар айланып юрадиган майдөншеллилар хәм товарлар бағылатуғын массив орайида жаратылады. Олар 9-20 м кеңліктеги самал коридори пенен ажыратылған ярым терек топарларының бир неше қатарларынан қуралады. Зонтлар майданы товарлар бас санына, самал коридорлары саны ва кеңлигине байланыслы болады ва 0,3-1,2 га өзгерип турады.

Жайлауларда жыралықлар ва сойлар жанында тоғай полосалары жойбарланады. Кейингиси сайлар шетлери бойлап қияликтің пәски бөлимин жууылыуынан қорғау ушын жайластырылады; жыралықлар жанындағы полосалар жыралықлардың кейинги өсиуин тоқтатады, жағалардың отлар пенен қапланыуыне жәрдеседи. Тоғай полосалары кеңлиги 20 м этирапында болады.

Бағ ва жүзимзар массивлери этирапында кеңлиги 8-15 м қорғаушы тоғай полосалары жаратылады. Олар мийуели тереклерди самалдан қорғайды, микроклиматты жақсылайды, қар қатламының тең бөлиниуыне жәрдемлеседи, сууықларды жумсартады.

Ғалаба тоғайластыруу пишен орыуға хәм малларды бағыуға нақолай, күшли дәрежедеги эрозияға ушыраған, басқа иләжлар оны тоқтатыу ва бузылған жерлерди тиклеу мүмкиншилик бермейдиган участкаларда бағдарланады. Тоғай тереклерин отырғызыу көшиу қәупи бар участкаларда, қумлықжерде, ауыл хожалығында пайдаланылмайтуғын таслы хәм бийик жерлерде хәм жойбарланады.

Қумларды беккемлеуши тереклер ауыл хожалығында пайдаланыу ушын жарамсыз қумлықларды тоғай хожалығы ушын өзлестириуге және қоршаған Ауылларды, жолларды, жапларды, ауыл хожалық жерлерин кум басыуынан қорғауға бағдарланады. Тоғай-шөл ва шөл регионларында жетерли қолай шараятларда узлуксиз тоғай массивлери жаратылады, ұта қуруқ шөл ва ярым сахра регионларында – кулис (қатар) ва хәр жойда тереклер өткериледи. Сахра регионларында сексеуил, изен сыяқлы шөл путалары егиледи.

Кум басыуынан қорғау мақсетінде массивлер шетлеріндегі қорғап турыушы кеңлігі 30-100 м болған тоғай полосалары (кумлардың көшіу интенсивлігіне байланысты халда) жаратылады.

Айдалма жерлеріндегі бағлар ва жүзимзарлар шегараларында атыз қорғаныу хәм басқа тоғай полосалары бу жер түрлери аймағын ишки дүзиуде жойбарланады.

16-лекция.

Тема: Жер түрлерин хәм алмаслап егиуди шөлкемлестириу

Реже:

1. Жойбардың арнаулы курамлары
2. Жер түрлери курамын хәм дүзилесин, олардан пайдаланыу тәртиби хәм шараятларын анықлау
3. Жер түрлери сан хәм сапа курамы

Ауыл хожалық кәрханасында хожалықта ишки жер дүзиудің тийкарғы ұазыйпаларынан бири жер түрлери хәм алмаслап егиуди шөлкемлестириу есапланады. Оны шешиу процессинде төмендегилер анықланады:

- хәр бир жер участкасының хожалықтағы ұазыйпасы хәм пайдаланыу тәртиби;

- айырым жер түрлеринен хәм жер участкаларынан пайдаланыудың интенсивлік дәрежеси;

- алмаслап егиулер системасы, жерлерди жақсылау хәм конзервациялау, топырақлар өнімдарлығын сақтау хәм қайта тиклеу, аймақты мелиоратив, тәбиятты қорғау ушын хәм эрозияға қарсы дүзиу;

- жер участкаларынан пайдаланыу өлшемлери, тәртиби хәм шараятлары.

Жер түрлери хәм алмаслап егиуди шөлкемлестириу дегенде олардың тийкарланған курамын, нисбатини, аймақта хожалық мақсетине мууапық жойлаштирилиуи хәм табақалаштирип пайдаланылыуы түсиниледи. Бул бир неше тығыз байланысты мәселелерди шешиуди талап етеди.

1. Жер түрлери курамын (дүзилесин) хәм нисбатини, олардан пайдаланыу тәртиби хәм шараятларын белгилеу.

2. Жер түрлерин трансформациялау, жақсылау хәм жайластыриу.

3. Алмаслап егиу системасын шөлкемлестириу.

Жер түрлери хәм алмаслап егиуди шөлкемлестириудің тийкарғы мақсети – жер ийелери хәм жерден пайдаланыушылардың экономикалық манфаатларын есапқа алыу тийкарында жерден пайдаланыу интенсивлігін асыруу хәм нәтийжелілігін үстириш мүмкиншиликлерин анықлау.

Бунда экологиялық талаптарға қатты әмел қылу керек, себеби керисинше болса топырақлар өнімдарлығы пасаяди, оларда эрозия хәм Булзылуу процесслери ривожланады.

Жойбардың мазкур курам бөлиминде төмендегі ұазыйпалар шешиледи:

1. Хожалықтың барлық жерлеринен олардың тәбиййй өзгешеликлерине жер түрлери хәм егин майданларының оптимал курамын таңлау, жер түрлерин жақсылау бойынша иләжлар комплексин ислеу жолы менен жер ийелери хәм жерден пайдаланыушылардың экономикалық мәплерине сай түрде ақылға мууапық пайдаланыуды шөлкемлестириу.

2. Жерлерди өнімсизертлеу хэм булзылыудан қорғау, топырақлардың жоқотылған өнімдарлығын тиклеу, аймақтың экологиялық турақлылығын тәмийинлеу мақсетинде мелиорация, эрозияға қарсы хэм тәбиятты қорғау иләжлары системасын тәмийинлеу.

3. Жер түрлериниң майда контурлилигин хэм парчаланыуыни сапластыруу, топырақ өнімдарлығындағы парықларды азайтуу, мелиорация хэм мәдений-техникалық иләжларын тийкарли өткеріу, жер түрлерин дурыс трансформациялау хэм алмаслап егиулерди жайластыруу, жерлерди комплекс түрде мәденийлестириу есабына экологиялық хэм агротехникалық жақтан бир қыйлы жер массивлерин жаратыу.

4. Дийханшылықтың, хожалық жүргизиудиң алдыңғы системаларын енгизиу, азық базасын шөлкемлестириу, топырақлар өнімдарлығын асыруу ушын қолай шөлкемлестириу-аймақлық шараятлар жаратыу.

5. Шараятлар жаратыу:

- хожалықты хэмоның өнди́рис бө́лимлерин оптимал кә́нигелестириу, мийнетти нә́тийжели шөлкемлестириу, аўыл хожалық техникалары өнімдарлығын асыруу ушын;

- жер түрлерин трансформациялау, жақсылау хэм жайластыруу пенен байланыслы капитал ғәрежетлер нә́тийжелилигин асыруу ушын;

- өнди́ристиң транспорт хэм басқа ғәрежетлерын максимал қысқартириш ушын.

Жоқарыда санап өтилген мәселелерди шешиу олардан пайдаланыу хэм оларды қорғаудың бар системаларын, олардың хожалықтағы жаңа экономикалық ўазыйпаларды шешиу ушын жарамлылығын бахалауға, жерлерди хәр қыйлы түрдеги аўыл хожалық жерлери (сүрим жерлер, терекзарлар, пишензарлар, жайлаулар) хэм егинлери ушын жарамлылығы бойынша бахалауға тийисли таярлық жумыслары материалларын анализ етиу хэм оларға анықлик киргизиудан Басланады.

Кейин арнаўлы тәртипте хэм шараятларда пайдаланылатуғын жерлер (суў қорғалыуы регионлары, жаға бойын полосалары, санитария-қорғаныу регионлары, қорғаушыланатуғын аймақлар х.т.б.) анықланады хэм олар реже тийкарларға түсириледі.

Кейин-ала хожалық жерлери оларды мелиорациялау, мәдений-техникалық иләжларды өткеріу, Аўыл хожалық жерлери майданларын кеңейтиу, олардың қурамын хэм жайласыуын жақсылау мүмкиншиликлери нуктпий нәзерден үйрениледі. Бундай жумыслардың объектлери – батпақлықлар, чакалакзорлар, жыралықлар, шўрхаклар, артықша намланған хэм жабайы өсимликлер қоплаган аўыл хожалық жерлери болыуы мүмкин.

Оннан кейин көллер, хәуизлер, хәр қыйлы мелиорация хэм суў хожалығы қурылыслары, киши суўғарыу участкалары және хожалықтағы ишки қурылыс хэм тийкарғы жоллар ушын зәрүр жерлердиң майданы анықланады хэм олар ажыратылады. Сүрилмейтуғын жерлерде (халық жасау орынлары, өнди́рис орайлары, көллер хэм хәуизлер этирапында) қорғаушы ағашлар системасы жойбарланады, жыралықлар хэм тереңликлер жанында тоғай полосалары, толық тереклер пенен қапланатуғын участкалар жайластырылады, сүрим жерлердеги қорғаушы ағашлар полосаларының тахминий майданы анықланады. Хэм ниҳоят, консервацияланыуы, аўыл хожалығында пайдаланыудан шығарылыуы, көп

жыллық шөптер менен капланып отлактастырылыуы керек болган участкалар белгиленеди.

Жойбарлаудың кейинги тәртиби төмендегидей дауам етеди:

1. Жерлерди олар ауыл хожалыгы ушын жарамлылыгы (хәр қыйлы егинлер хәм жер түрлери ушын) бойынша бахалау, излениулжер хәм изертлеулар материалларын, участкаларды орынларда терең үйрениу нәтийжесинде жерден пайдаланыуды интенсивлаш мүмкиншилиги изленеди:

- Ауыл хожалық хәм ауыл хожалық емес жерлерин сүрим жерлерге өзлестириу, мелиорация яғный хәр қыйлы түрлерин қоллау есабына;

- сүрим жерлер өнимдарлыгын мақсетли асыруу хәм олар массивлерин шүр доғларын, артықша намланған орынларын, кирип қалған чакалакзорлар, майда тоғайлар, батпақлықларды сапластыруу жолы пенен ирилендириу, санациялау ямаса төгинлердің асырылған өлшемлерин қоллауды талап ететугын участкаларды ажыратуу есабына;

- пишензарлар хәм жайлаулар майданларын ауыл хожалық емес жерлери (чакалакзорлар, майда тоғайлар, батпақлықлар, қумлықлар х.т.б.) есабына кеңейтиу пенен;

- от-жем алынатугын жерлерди түптен хәм жүзеки жақсылау, сууғаруу, қурғатуу, мәдений-техникалық иләжларды өткериу есабына;

- терекзарларды (бағлар, жүзимзарлар, жемисзарлар) қайта тиклеу есабына.

2. Бағлар, жүзимзарлар, мийуе-резавор тереклери жайластырылады.

3. Жойбар режеида басқа жер түрлерине трансформацияланатугын участкалар белгиленеди; түптен хәм жүзеки жақсылау ушын мөлжелленген хәм тәбийий жағдайда қалған от-жем алынатугын жер түрлери шегараланады; сууғаруу хәм изейин қашырууға мөлшерленген жер массивлери ажыратылады.

4. жерлерди трансформациялау хәм жақсылаудың шийки зат режеси хәм жерлердің шамалап (хомаки) экспликацияси дүзиледи.

5. алмаслап егиулер системасы шөлкемлестириледи хәм алмаслап егиудан тысқары участкалар жайластырылады.

Трансформациялау режеи хәм жерлердің тахминий экспликацияси 2 мүддетке дүзиледи: есапланған (хожалықта бар ресурслардан келип шыққан халда, Тек ҳақиқатда пайдаланыуға киргизиу мүмкин болған жер түрлери өзлестириу трансформациялау хәм жақсылау ушын таңланады) хәм болжауланған (барлық гөзленген иләжларды әмелге асыруу).

Усыныс етилип атырған шешимлер көрсеткишлер системасы жәрдемінде тийкарланыуы керек.

1. Жер түрлери қурамын хәм дүзилисін, олардан пайдаланыу тәртиби хәм шараятларын анықлау

Хожалықта жерден пайдаланыу хәр қыйлы, жер түрлерине байланыслы халда әмелге асырылады. Хәр қыйлы жер түрлерин сыпатлаушы тийкарғы белгилер – олардың мөлжелленген мақсетлери (сүрим жерлер, пишензарлар, жайлаулар), тәбийий хәм жаратылған өзгешеликлери (мәселен, суу басатугын хәм қурғак пишензарлар, тәбийий хәм мәдений жайлаулар, сууғарылатугын хәм изейи қашырылған сүрим жерлер).

Жер түрлерин классификациялау олардың мөлшерленген мақсетлери хәм удайы пайдаланыуды есапқа алып өткериледи. Мәселен, уақтынша товарларды боқиш ушын пайдаланылайтған тоғай сингари жайлау деп есапланмайди.

Солай етип, *жер түрлери өзине тән табигыйй ёеи жаңадан жаратылган өзгешеликлерге ийе, белгилі өндирис хәм басқа мақсетлер ушын режели хәм удайы пайдаланылатуғын жер участкаларына айтылады.*

Жер түрлери еки тийкарғы – Аўыл хожалық хәм ноАўыл хожалығы, бөлинеди. Бириншисине аўыл хожалығы өнимлерин (азық-аўқат өнимлери, шийки-зат, азықлар) алыў ушын удайы пайдаланылатуғын жерлер киреди. Олар сүрим жерлер, терекзарлар, партов, партаў жерлер, пишензарлар хәм жайлаўларды өз ишине алады.

Сүрим жерлер деп жоқары өнимдар топырақлы, удайы исленетуғын хәм Аўыл хожалық егинлерди егий ушын пайдаланылатуғын (көп жыллик ўтларды хәм таза шүдигарларды хәм қосып) жерлерге айтылады. Сүрим жерлерге жерлерди яшил төгин сыпатында экилган хәм түптен жақсылаў ушын сүрилетуғын егинлер ийелеген жерлер (2 жылға шекем) және экин егий ушын пайдаланылатуғын бағ тереклери арасындағы жерлер киритилмайди.

Терекзарлар – жасалма жаратылған тереклер, чакалақлар (тоғай майданларсиз) ямаса қяп жыллик от-өсимликлери ушын пайдаланылатуғын, мийўе-резавор, техникалық, ямаса шыпалы өнимлери өнимин алыў ушын мөлжелленген Аўыл хожалық жер түрлеридир. Терекзарлар курамына бағлар, жүзимзарлар, резаворлар, мийўе нәлханалары, плантациялар (тут, чой, эфир ёғи, гулли х.т.б.) ажыратылады.

Партов (партаў) жерлер – Бул алдын сүрим ер болып, кейин куздан Баслап бир жылдан көп аўыл хожалық егинлерин егий ушын пайдаланылмаған хәм таза шүдигар (пар) ушын қалдырылмаған жер участкалары есапланады.

Пишензарлар – удайы пишен орыў ушын пайдаланылатуғын жер түрлери есапланады. Пишензарлар мәмлекет стандартларына тийкарынан суў пенен қапланатуғын, курғақ, изейлесген, түптен жақсыланған, таза, хәр қыйлы дәрежеде чакалақлар, тоғай тереклери хәм дөңликлер менен қапланған болыўы мүмкин.

Жайлаўлар – удайы шарўа малларын бағыў ушын (Бундай пайдаланыў тийкарғы есапланады) пайдаланылатуғын және тохәмрларды боқиш ушын жарамлы, пишен ўриш пайдаланылмайтуғын хәм партов (партаў) жерлер есапланбаған жер түрлеридир.

Жайлаўлар курғақ, батпақласқан, түптен жақсыланған, мәдений, айдап бағылатуғын шарўашылық ушын, суў шығарылған, хәр қыйлы дәрежеде дўнгликлер, чакалақзорлар хәм тоғай тереклери пенен қапланған, ёзилган түрлерге ажыратылады.

Түптен жақсыланған пишензарлар хәм жайлаўлар үстинги чим қатламын жоқ етий хәм кейинги отлақластырыў жолы менен жаңа өсимликлер қатламы жаратылған участкалар есапланады. Дәрьялар бассейнлеринде хәм эрозия хавф жоқары қыя жерде ўтлоқлестирий чим қатламын Булзмасдан хәм орынланыўы мүмкин.

Мәдений жайлаўларға зәрүр иләжлар комплекси өткерилген (түптен ямаса жүзеки жақсылаў), жақсы ўтлар қатламы жаратылған, удайы пархәмрисленетуғын, төгинланатуғын, тохәмрларды қамаб (өлшемли) боқиш әмелге асырылатуғын жайлаўлар киреди. Мәдений жайлаўлар көпшилиқ жағдайларда суғориледи.

Аўыл хожалық жерлери өзиниң типлары хәм топырақлар механикалық курамы, эрозияға ушыраў дәрежеси, шорланыўы, мәденийлашиши, таслоқлиги

пенен анықланатуғын сапасы аўхалы бойынша бир-биринен кескин парық қылыўы мүмкин.

Аўыл хожалық емес жерлерине тоғайлар, чакалакзорлар, батпақлықлар, қурылыслар, қурылыслар, жоллар, тохәмрлар сүрилетуғын жоллар, суў ҳәм басқа жер түрлери пенен банд жерлер киреди.

Аўыл хожалық емес жерлериниң бир бөлими оларды мелиорациялаў (суўғарыў, изей кашырыў, шорды жуўыў), мәдений-техникалық жумыслар (чакалакзорлар ҳәм тоғай тереклерин алып ташлаш), мәденийлестириў бойынша иләжларды ўтказгандан кейин Аўыл хожалығында пайдаланыўға қўшилиши мүмкин. Бурын, бул суў қорғаў әҳмийетине ийе болмаған чакалакзорлар ҳәм майда тоғайлар, батпақлықлар, жыралықлар комплекси, шорланған жерлер есапланады. 2004-жыл 1-январь жағдайына Ўзбекистан аўыл хожалық жерлериниң улыўма майданы 25681,3 мың га (улыўма майданниң 57,8) ийелейди; сүрим жерлер – 4042,7 мың га (9,1%); тоғай ҳәм чакалакзорлар – 1511,9 мың га (6,4%); мелиоратив қурылыс таярлығы жағдайындағы жерлер – 79,5 мың га (0,2%); үй қапталы жерлери ҳәм пухараларға жәмәәтлик бағшылығы ҳәм жүзимшилиги ушын берилген жерлер – 682,1 мың га (1,5); басқа жерлер – 15149,7 мың га (34,1).

Аўыл хожалық жерлериниң республикамыз улыўма жер майданындағы салмағы салыстырма үлкен, усы себепли, олардан нәтийжели пайдаланыўға ерисиў үлкен әҳмийетке ийе.